

Езиковедските идеи през Средновековието. Приносът на източноправославните народи

Мария китова-Василева

Византизмът е свързан с елинизма не само генетично, но и посредством дълбоко същинско родство. Както човекът от елинизма, така и византиецът се определя като събирателен културен тип. [...]. Грижовното опазване на античното културно богатство и огромното внимание към римското право и гръцката образованост са изключителна историческа заслуга на Византия. Двата върха и същевременно двата противоположни полюса на Античността – гръцкият и римският, се сливат на византийска почва. Те се обединяват в нова жизнена сплав и се свързват неразделно с християнството³².

Източната Римска империя – Византия. Византийската империя (гр. Βασιλεία Ῥωμαίων) е средновековна цивилизация, наследила институциите на рухналата под напора на варварските нашествия Западна Римска империя. Названието «Византийска империя» възниква по-късно по първоначалното име на столицата «Византион» (гр. Βυζάντιον, лат. *Byzantium*). В Западна Европа империята започва да се идентифицира с името «Византия» през 1557 г. благодарение на немския историк Хиеронимус Волф [*Hieronimus Wolf* (1516–1580)], който публикува своята творба *Corpus Historiæ Byzantinæ* (“Колекция за историята на Византия”). Името «Византия» става популярно в Западния свят едва през XIX век. Самите византийци наричат себе си «ромей», т.е. «римляни».

За начало на Византия историците приемат различни дати, като се започне от разделянето на Римската империя от Теодосий I през 395 г. между синовете му на Източна Римска империя с център Константинопол и Западна Римска империя с център Милано (по-късно Равена), и се стигне до управлението на Юстиниан I (527–565), тъй като преходът между различните политически, социални и културни институции на Римската и Византийската империи е сравнително плавен.

[...]. Оформила се през епоха на варварски нашествия и разрушения, империята през цялото си съществуване живее със самочувствието на

³²<http://www.kaminata.net/viewtopic.php?f=133&t=21327>.

единствена и универсална християнска държава, превъплъщение на Божието царство на земята³³.

През първите векове на съществуването си (V–VII в.) Византия поддържа военно, икономическо и културно превъзходство над околните варварски (езически) народи, а единственият ѝ достоен противник е Персия. Империята владее целия Балкански полуостров, Мала Азия и страните по източното Средиземноморие (Сирия, Палестина и Египет). През 527 г. император Юстиниан I [Φλάβιος Πέτρος Σαββάτιος Ιουστινιανός; лат. *Flavius Petrus Sabbatius Justinianus* (482/83–565)] заема престола. С амбицията да възстанови Римската империя в някогашното ѝ великолепие, той повежда серия от успешни войни: през 533–534 г. завзема намиращото се в Северна Африка Кралство на вандалите и алани³⁴; през 535–555 г. завладява Кралството на остготите³⁵, а през последните десет години от управлението си, и крайбрежието на Испания. След смъртта на Юстиниан I Византия губи Испания, както и част от Северна Африка, Северна и Средна Италия.

³³По <http://bg.wikipedia.org/wiki/Византия>.

³⁴„[...] варварско царство, съществувало от 429 до 534 г. в Северна Африка. През 429 г. вандалите завладяват Северна Африка, а през 435 г. получават статут на федерати. През 439 г. завладяват Картаген и той става тяхна столица. [...]. След разгрома на кралството, вандалите се заселват на териториите на Иберийския полуостров, Галия и Италия”. — [http://wapedia.mobi/bg/Вандалско кралство](http://wapedia.mobi/bg/Вандалско_кралство).

³⁵По неизяснени причини в средата на II в. част от готите напуска южните брегове на Балтийско море и се насочва на югоизток. Като си пробиват път в тежки битки със славяните, обитаващи земите на днешна Югоизточна Полша и Западна Украйна, готите се установяват между Карпатите и р. Дон, на север от Черно море. Покоряват и асимилират живеещите там сармати. В преселението си готите увличат след себе си и други германски племена – ругии, гепиди, тайфали, херули. След 230 г. започват интензивни атаки по суша и по море срещу Римската империя. През IV в. се обединяват в голяма държава, чийто център е разположен между реките Днепър и Дон. През 370 г. готите са нападнати, а пет години по-късно, разгромени от хуните. През годината на преживяния разгром (375 г.) настъпва и историческото разделяне на готите на две групи – т.нар. «остготи» и «вестготи». Остготите се покоряват и стават съюзници на хуните. През първите десетилетия на V в. основната част от остготите се преселва заедно със своите сюзерени на територията на Панония (днешна Унгария). След смъртта на Атила [лат. *Attila* (ок. 395–453)] през 453 г. остготите въстават и, съюзени с други германски племена, година по-късно успяват да разгрозят и да прогонят хуните от Панония. Установяват седалището си в днешна Западна Унгария и водят мирно съществуване с източните си съседи – гепидите; намесват се активно във вътрешните работи на Рим и на Византия. По [http://bg.wikipedia.org/wiki/Остготско кралство](http://bg.wikipedia.org/wiki/Остготско_кралство).

Постепенно Балканите са разорени от нашествията на готи, хуни и авари, след което са колонизирани от славяните. В края на VII век северната част на полуострова е откъсната от българите. Империята си запазва градовете в южната и в централната част на полуострова, но успява да интегрира постепенно славянското население в южната част.

[...]. От средата на VII век започва формирането на съвременните културни и етнически граници в западната част на Евразия. Византия стои в центъра на тази огромна област в географски, исторически и културен аспект. Тя оказва силно влияние върху двете големи култури, възникнали през Ранното Средновековие – католицизма и исляма, но най-значимо е прякото ѝ участие при обособяването на третата голяма култура – православието³⁶.

Ролята на Византия за развитието на православния свят.

Разколът между Рим и Константинопол датира от 1054 г., когато папа Лъв IX³⁷ и патриарх Михаил I Керуларий [Μιχαήλ Α' Κηρουλάριος (ок. 1000–1059)] се отлъчват взаимно от църквата. Разцеплението (схизмата) е резултат от твърде продължителен период на разделяне между двете църкви, а основната причина за това е, както винаги, борбата за надмощие между висшите римски и византийски духовници.

Една от причините за започналото отделяне са културните различия между Изтока и Запада. Водещите теолози на Запада са повлияни от Тертулиан [*Quintus Septimus Florens Tertullianus* (ок. 155/60–230)], Амброзий от Милано³⁸, Августин [*Aurelius Augustinus Hipponensis* (354–430)] и въз основа на това имат по-скоро юридически фокус и се концентрират предимно върху църковно-организационни въпроси. Източните теолози насочват погледа си към философските въпроси на вярата. До голяма степен причина за това се явява използваният език. В източната част на империята се налага гръцкият език, докато в науката, в църковните служби и в междудържавните отношения в западната част – латинският. Оказва се, че гръцкият може да предаде теологични тънкости, непостижими за латинския. Друга важна причина са разликите в религиозните схващания. Различията се формират през векове на относителна изолация. През 589 г. на събор на испанската църква в Толедо е променен основен постулат в християнството – Символа на вярата (Верую). Приема се, че Светият дух произлиза от Отец и Син (добавката Филиокве), които са равноправни. През следващите векове тази доктрина се разпространява в страната на франките. През 1014 г. папа Бенедикт VIII³⁹ окончателно утвърждава тази идея. Макар и малко неясна, тази формулировка се превръща в крайъгълен камък, който пречи да се изгладят различията между двете църкви. В Източното православие постулатът остава непроменен – признава се единствено Бог Отец за източник на Светия дух. [...]. Непоправимото разделяне на двете църкви става след

³⁶http://bg.wikipedia.org/wiki/Остготско_кралство.

³⁷Истинското му име е *Bruno de Egisheim-Dagsbourg* (1002–1054).

³⁸Известен в българските православни среди като *Св. Амвросий Медиолански*.

³⁹Истинското му име е Теофилакт (гр. Θεοφυλάκτος, лат. *Theophylactus*). Римски папа от 1012 до 1024 г.

като изпратеният от папата Четвърти кръстоносен поход завладява и разграбва Константинопол⁴⁰.

Историческата роля на Византия за развитието на православния свят може да се синтезира по следния начин:

Християнството «превзема» Балканите благодарение на Византийската империя. Почти няма област в средновековния културно-исторически процес, където тя да не е оставила значителни следи. Голяма част от нейните постижения се преценяват като образци на изтънченост и изящество, които говорят за естетизъм и дълбочина на философското мислене. Едни от съществените причини за достойнствата на византийската култура са: нивото на образоваността – едно изключително ценно качество от страна на византийската интелигенция; динамичността на духовния живот, който представлява могъща регенерираща сила; одухотвореността на изкуството, което през целия имперски период кореспондира с Античността; детерминираността на византийската култура с оглед типични черти на социално-политическия климат. А християнството става двигател на културния процес и обагря специфичната физиономия на византийската култура⁴¹.

Византия – мост между ценностите на Изтока и на Запада. По силата на многонационалния си характер и географското си разположение, Източната Римска империя се превръща в своеобразен водоем, в който се вливат благодатните течения на световните културни ценности. Попила античните елински стойности, усвоила огромното културно наследство на Египет и на Римската империя, Византия поема функцията на културен център, привличащ като с магнит най-великите умове в тогавашния свят.

Литературният критик и историк на българската литература Панко Анчев⁴² определя по следния начин спецификата на византийската културна мозайка:

Византийската култура не е гръцка. Тя е многонационална и многоезична, каквито са по принцип средновековните цивилизации и култури. В нея се вливат могъщите потоци на славянските и неславянските култури, благословени от източното християнство. Те не са подлагани на асимилация; не са обезличавани и не им е оказван какъвто и да било натиск

⁴⁰http://bg.wikipedia.org/wiki/Източно-Западна_схизма.

⁴¹<http://www.kaminata.net/viewtopic.php?f=133&t=21327>.

⁴²http://www.prostori.com/RIndex.jsp?counter_id=32.

извън естественото влияние. [...]. Главната особеност на византийската култура е нейната съборност. Също като Православието тя изисква единство в различieto, а не обезличаване. Но успешното вписване в нея на славянобългарската култура като равностоен участник бе възможно благодарение мисионерството на светите братя Кирил и Методий и техните ученици, както и на ролята на покръстителя на българите, Св. княз Борис Михаил. Следователно това е принос в приобщаване, а не в отделяне и противопоставяне; принос към българската култура, но и към византийската цивилизация.

Източноправославните «Отци на църквата» и ролята им за развитието на философията, на литературата и на филологията.

Св. Климент Александрийски. Тит Флавий Климент [*Titus Flavius Clemens* (ок. 150 – ок. 215)] е един от най-известните «Гръцки Отци на църквата». Родителите му са гръцки езичници. Първоначално Климент изучава антична философия в Атина и в Александрия⁴³ – тогавашната столица на гностицизма, а по-късно приема християнството. След 190 г. наследява от учителя си Пантен⁴⁴ ръководството на Александрийското огласително училище. Ок. 202–203 г., по време на гоненията на император Септимий Север [*Lucius Septimius Severus Pertinax* (146–211)], се оттегля в Кападокия, а неговият ученик Ориген поема ръководството на школата.

⁴³Йоан Свиридов (<http://antology.rchgi.spb.ru/Kliment/bio.rus.htm>) описва по следния начин славата на Александрия: "Александрия е световен панаир на кръстовището на африканските и азиатските пътища в Централното Средиземноморие. Днес е трудно да си представим миналото величие на тази столица през III в. по времето на Птолемиите, епохата на Климент и Ориген. Известно е, че градът притежавал несравнима библиотека, а местният Музеон съвсем не приличал на съвременните музеи: той представлявал истински университет на елинизма. [...] градът бил интелектуален център, където се стичали и философи, и наставници, и богослови. Александрия всъщност е световен кръстопът на идеите и философските школи. По времето, когато Климент отива в Александрия (180 г.), градът разполагал вече с десет епископа. Християнството се разпространява там не само сред евреите, но и сред езичниците. [...]. Столицата на Египет – Александрия – клони към елинизма. Смесването на източната, египетската и гръцката култури създава основата за възникването на нова цивилизация, изпитваща върху себе си влиянието на най-разнородни елементи. Обикновените хора от народа говорели на коптски език, но интелектуалците ползвали гръцки език, който придобива статут на международен език в империята". — <http://antology.rchgi.spb.ru/Kliment/bio.rus.htm>

⁴⁴Пантен (II в.) – гръцки философ, първият известен днес представител на православното християнство в Египет и първи християнин сред елинските философи в Египет. Родом от Сицилия, живял в Александрия, която тогава била огнище на гностицизма. Ок. 179 г. Пантен преобразувал в християнска богословска школа Александрийското огласително училище [...]. Тук били създадени древните традиции на Александрийското богословие, продължени от учениците и приемниците на Пантен...". — <http://www.pravoslaviето.com/rechnik/index.htm#Пантен>.

Най-известните съчинения на Климент Александрийски, написани на гръцки език, са Протрептиκος προς Ελληνας ("Увещание на езичниците"), Παῖδαγωγός ("Наставник" или "Педагог") и Στρώματα ("Стромати"). "Педагог" е достъпно написан трактат, чиято основна цел е да спомогне за утвърждаването на евангелското самосъзнание на новопокръстените. В него Климент ги учи да живеят скромно, да не се увличат по прекален разкош, но и да не се отказват напълно от светския живот. Чрез названието на труда си Климент вероятно е целял да подчертае ролята на Христос като «Божествен Учител и Възпитател». Теоретично и практическо по характер, това ръководство по християнска етика цели да помогне на учениците да възприемат и осмислят наставленията на Учителя.

Осемте книги с общото заглавие "Стромати" ('антология' или 'сборник с размишления') е сложна и необичайна по дух и композиция творба, в която Климент Александрийски излага философските си възгледи и за пръв път анализира проблемите за съотношението между вяра и познание, богословие и философия.

Подобно на Св. Юстин Философ, по-известен като Флавий Юстин Мъченик, и по-късно Ориген, Климент виждал приемственост между гръцкото минало и християнската вяра. Той вярвал, че философията е подготвяла елините за Спасителя, така както Старият Завет е подготвял юдеите. В своите трудове той обединил основните понятия на християнското вероучение с елементи на неоплатоническата и стоическата философия. Към тях спада предимно учението за Логоса, който той отъждествявал с Христа – като творческа енергия на Бога, източник на откровенията в Стария Завет и в елинската философия. При това Климент се разграничил от гностическата ерес, чието огнище през II в. били именно Александрия и Египет.

Климент спорил с другите апологети, които противопоставяли философското знание на абсолютната вяра, и с гностиците, които мистифицирали "висшето знание", открито само на избрани. Докато Тертулиан [*Quintus Septimus Florens Tertullianus* (ок. 155/60–230)] смята, че вярата е всичко, от което имаме нужда, Климент Александрийски вярва, че тя е само първият стадий, основата, върху която се гради познанието. Християнският "гностик" е за него "духовен човек, който от вярата се устремява към познанието"⁴⁵.

Ориген е гръкоезичен християнски писател, смятан за основател на християнската философия и библейската текстова критика:

⁴⁵http://www.pravoslaviето.com/history/02/Kliment_Aleksandrijski/index.htm.

Всъщност Ориген полага основите на онзи дял от филологическите изследвания, който днес се нарича *критичен анализ на текст* или *текстология*. Текстологичният анализ на дадено произведение въз основа на изучаване на историята и източниците му, на обстоятелствата ок. създаването му, се стреми да очисти текста от наслоилите се през вековете грешки на преписвачите и издателите му, да разбере първоначалните значения на думите и да се приближи до оригиналния смисъл на текста (Мечковска 1998: 137).

Роден е най-вероятно в Александрия в семейство на ревностни християни. Баща му Леонид умира като мъченик през 202 г., а Александрийското огласително училище, ползващо се със световна известност, остава без ръководство. Година по-късно, едва 18-годишен, Ориген [Ὠριγένης (ок. 185 – ок. 254)] го оглавява и скоро го превръща в истински богословски университет. В него са възпитани много забележителни отци и учители на Църквата, някои от които дължат покръстването си именно на Ориген⁴⁶.

Ориген е автор на множество съчинения, сред които се открояват забележителните му тълкувания и коментари на Светото Писание. В почти всички свои творби с дълбока и искрена вяра Ориген защитава християнството от езическите писатели.

Ориген пръв направил опит да установи и изчисти от грешки оригиналния текст на Стария Завет. Главна негова заслуга в християнската просвета представлява колосалният му труд [...] – препис на Стария Завет в шест паралелни колони, съдържащ еврейския (масоретски) текст на иврит, същия текст с гръцки букви, преводът на „Седемдесетте“ („Септуагинта“) и три превода на Стария Завет, които Ориген сам открил – на Акила [Ἀκύλας (I в.)], Симах [Σίμων ἱερογλύφος († края на II в.)] и Теодотион [Θεοδοτίων († ок. 200)] – неизвестно къде⁴⁷.

Възгледите на Ориген по основните въпроси на вярата, за устройството на света и на човека и за същността на християнското откровение, са изложени в големия му труд Περὶ ἀρχῶν („За началата“), чието заглавие издава амбициозния замисъл на автора.

⁴⁶По http://www.pravoslaviето.com/history/02/185_Origen/index.htm#2.

⁴⁷http://www.pravoslaviето.com/history/02/185_Origen/index.htm#2.

Той бил изключително оригинален мислител и се стремил да остане верен на апостолската традиция. В много случаи Ориген успял да се доближи до православното учение несравнимо повече, отколкото други доникейски учители (напр. в учението за вечното раждане на божествения Логос). По други въпроси обаче той не съумял да се отърси от елинските идеи и не успял да осмисли дълбоката същност на християнството. В тълкуванията си на Свещеното Писание Ориген прибягвал прекалено много до характерния за Александрийската църква алегоризъм и много често пренебрегвал историческия смисъл на текста⁴⁸.

Св. Йоан Дамаскин. Роден в Дамаск в знатно християнско семейство, Йоан Дамаскин [Ἰωάννης ο Δαμασκηνός (ок. 680–780)] е християнски теолог и химнограф, смятан за последния представител на «Гръцките Отци на църквата».

Според преданието баща му, Сергей Мансур, е главен ковчезник на тогавашния Дамаски халиф. Видял умствените заложи на Йоан, Сергей се заел да му намери учител. Житието на свети Йоан Дамаскин гласи, че веднъж баща му видял на градския площад множество пленени християни. Един от тях бил образован монах, по произход италианец. Сергей го купил като роб и му поставил задачата да обучава Йоан и природения му брат Козма [...]. Двамата получават забележително за времето си образование⁴⁹.

Многобройните богословски трудове на Йоан Дамаскин се характеризират с изключителна систематичност. Йоан полемизира с актуалните по това време иконоборчески идеи и критикува по-древни ереси. Автор е и на забележителни църковни песнопения, от които християнският свят черпи мъдрост, сила и утешение до днес.

Лаконичният му и жив език, трогателният лиризм и дълбоката мисъл правят Йоан Дамаскин велик поет на Византия и на целия християнски свят. Неслучайно го наричат «златоструен». [...]. Поезията му е тясно свързана с неговата музикална дейност. Негови са първата църковна нотна система и оформянето на повечето християнски песнопения в сборниците: «Типикон» и «Октоих». Още по-известен е Йоан Дамаскин като богослов. Той е създал фундаменталния труд «Източник на знания», състоящ се от 3 части – «Диалектика», където се излагат философските идеи на Аристотел, «Книга за ересите», която изброява и анализира ученията, противоречащи на християнството, и «Точно изложение на православната вяра», която представлява систематизирано православно вероучение. Трудовете му са оказали огромно влияние не само на бъдещите поколения православни богослови, но и на католическите (Тома Аквински [Tommaso d'Aquino (ок. 1225–1274)])⁵⁰.

⁴⁸ Пак там.

⁴⁹ http://bg.wikipedia.org/wiki/Йоан_Дамаскин.

⁵⁰ <http://margaritta.dir.bg/avgsept/0204damaskin.htm>.

Мизийските готи – мост между западноевропейските и източноевропейските религиозни и културни традиции. Най-древният германски език – готският – е мъртъв език, който е бил в обръщение най-вероятно до XVII в. Същевременно готският е единственият източногермански език, на който са създадени значими писмени паметници. Останалите източногермански езици (бургундски и вандалски) са известни главно от запазените в източниците собствени имена. За готския език съдим най-вече от *Codex argenteus* (“Сребърният кодекс” или “Сребърната библия”, чийто текст е написан със сребърни и златни букви на пурпурен пергамент) – копие от VI в. на превод на Библията от IV в.

Готите са германски народ, живял ок. смяната на ерите по долното поречие на Висла. На античните географи те са познати под името «готони» (*Gotonen, Gutonen*, на готски: *Gutans*). Името произлиза от готската дума **giutan** (‘лея’) или **gutans** (‘излят’) и може да се тълкува като ‘чучур’. Във втората половина на II век част от готите се преселват на югоизток към Черно море. След първоначални сблъсъци с Римската империя в Югоизточна Европа към края на III век се стига до разделянето им на две групи: източна (*гройтунги*) и западна (*тервинги*). От тези две групи по-късно възникват остготите (*Ostrogothi* – ‘блестящите готи’) и вестготите (*Visigothi* – ‘добрите готи’).

Предимно в поселенията си северно от Дунав вестготите са известни под името «тервинги» или «везиготи» («визиготи») (лат. *Vesigothi, Visigothi*). “Тервинги” означава ‘хора от гората’ (*triu* е на готски дърво). “Вези” пък е хвалебствено самоопределение, което може да се преведе със ‘знатен’. Остготите са наричани още «гройтунги» (по-често преди нападението на хуните през 375 г.) и «остроготи». “Гройтунги” се превежда като ‘хора от степите’ или ‘хора от брега’. «Остроготи», както ще стане ясно по-долу в текста, е собствено название [...], означаващо ‘готи на изгряващото слънце’).

По-късно министърът на Теодерих Велики [*Flavius Theodoricus Rex* (451/56–526)] – Касиодор⁵¹ преиначава имената «вези-» и «остроготи» на «вест-» и «остготи», което е анахронизъм. Оттогава двете племена се водят под различно име. Гепидите, които се присъединяват към готския поход на юг, са най-вероятно отделен народ, а не както Касиодор ги класифицира като трета съставна част на готите. Те остават да живеят в близост до Карпатите и имат второстепенно политическо значение. Вестготите се заселват северно от Дунав, а остготите – ок. устието на Днепър и на Крим. Вестготите конституират монархия, управлявана от олигархия на множество малки крале⁵².

⁵¹Флавий Магнус Аврелий Касиодор [*Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus* (ок. 480 – ок. 575)] е римски писател и учен, държавник по времето на управлението на Теодерих Велики, крал на остготите в Италия.

⁵²<http://bg.wikipedia.org/wiki/Потребител:Alexandar.R./Sandbox077>.

Подвигът на Епископ Вулфила. Приели християнството твърде рано, значителна част от готите напускат Западна Европа и се заселват в Мизия⁵³. Известни като «мизийски готи» или «мали готи», представителите на този народ, предвождани от своя духовен водач Епископ Вулфила [гр. Ουλφίλας ~ Ουρφίλας; лат. *Ulfila* ~ *Gulfila* (ок. 311–383)]⁵⁴, изиграват съществена историческа роля за оформянето на бъдещите нации на Балканския полуостров и до голяма степен служат като мост между западноевропейските (католически) културни ценности и православния Изток.

През IV в. сл. Хр. начело на готите християни, [...], той (Вулфила – бел. а.) се заселва в Мизия, близо до Никополис ад Иструм (днес с. Никюп, Великотърновско) с разрешение на император Констанций II⁵⁵, бива признат за духовен и светски суверен на своя народ в рамките на Късноримската империя. Превежда тук Библията на готски език, като сътворява за целта и готската азбука, но проповядва също и на латински и гръцки за завареното местно население. Създава на практика първия действащ автономен модел на християнското мултикултурно общение и съжителство на територията, поверена му като васал на Константинопол (Милев 2004: 7).

По всичко личи, че делото на Вулфила е белязало дълбоко и трайно цялостното развитие на славянобългарската духовност. Милев (2004: 66) подчертава нееднократно, че между делото на Епископ Вулфила,

⁵³Римска провинция, създадена след покоряването на балканските мизи през 15 г. Мизия обхващала територията на днешна Северна България с граници р. Дунав, долното течение на р. Дрин и р. Сава на запад и Черно море на изток. Граничела на север с Дакия, на запад – с Илирик, а на юг – с Македония и Тракия. През 86 г. била разделена на две части – Горна и Долна Мизия“. –<http://trakite.info/drevna-istoria-spravochnik/drevna-mizia.html>.

⁵⁴Духовен водач и просветител на вестготите. Според някои исторически сведения Вулфила бил син на гот езичник и пленена кападокийска гъркиня. Християнско възпитание и гръцко образование Вулфила получил в семейството си. Според Елдъров (2003: 44), “Първоначалното поле на действие на Вулфила, както е отбелязано от всички източници, е Дакия, и по-точно днешно Влашко. Тук той развива църковна дейност като четец, неизвестно при каква църковна организация. Още тогава той първо си спечелва уважението на своите сънародници готи, тук известни с по-специфични имена, като тервинги, визиготи, вестготи (т.е. западни готи, за разлика от източните или остготи, наречени също «греутунги» или «строготи», останали на изток от река Днестър). Сънародниците го признават като свой водач и съдник, ако не и като княз”.

⁵⁵Пълното му име е Флавий Юлий Констанций [*Flavius Julius Constantius* (317–361)].

на Св. Св. Кирил и Методий и на техните ученици, намерили спасение в земите на тогавашна България, съществува «културен континуитет»:

[...] в цивилизационното, а и конкретно в езиковото “адаптиране” и на готите, и на славяните и българите в Мизия съответно през IV в. и през VI–VII в. наблюдаваме, [...], паралелизъм по отношение на интегрирането в новия християнски гръцко-латински цивилизационен контекст, със съответно обогатяване и усъвършенстване на езиците, от една страна, и процес на взаимопроникване и влияние между различните, доскоро “варварски” езикови общности, от друга.

Библията на Вулфила. Вулфила създава азбука, за да преведе Библията на готски език.

Почти няма сериозно изложение на историята на немската литература, което да не започва с предписмената епоха на старите германи, за чието словесно творчество знаем само от записани по-късно устни предания, от норвежки и исландски източници или от съчиненията на римските автори Цезар [*Gaius Iulius Caesar* (100–44 пр. Хр.)] и Тацит [*Publius Cornelius Tacitus* (ок. 55/8 – ок. 117)]. А това значи, че преводът на Библията от Вулфила, направен повече от 1000 г. преди този на Лутер⁵⁶, е и първият литературен паметник на германската култура. [...]. С превода на Библията на готски, благодарение на който християнството се приема и от другите германски племена, Вулфила създава готската азбука, а с това и германския литературен език (Стайчева 2003: 47; 48).

Като известен познавач на готското наследство по българските земи, Милев подчертава факта, че подвигът на Епископ Вулфила превръща България в “родина на две азбуки”. От друга страна, с голяма доза вероятност може да се твърди, че Вулфила е първата историческа личност, чието име се свързва със съставяне на азбука. Оценката на значението на “Сребърния кодекс” е следната:

Теодерих Велики е известен в европейската култура най-вече като владетел на Равена – неговата столица в Италия, след Нове, където царува ок. 33 години. [...]. Тук е създаден прочутият препис на Библията на Вулфила в началото на VI в., известен като *Codex argenteus* или “Сребърният кодекс”, и съхраняван днес в университетската библиотека в Упсала. В немскоезичните страни тази реликва от Ранното Средновековие е известна в разговорния език именно като *Wulfila Bibel* (Библията на Вулфила). Най-вече защото придобива популярност под това име още от времето на нейното преоткриване от либерално-патриотичното движение за обединение на Германия в средата на XX в. Но пътят на “Сребърния кодекс”

⁵⁶Мартин Лутер [*Martin Luder*, чието име впоследствие е променено на *Martin Luther* (1483–1546)].

символизира континуитета в европейската история, най-малкото в нейното разбиране от страна на големите европейски владетели и дворове, описан за пръв път подробно в труда на шведския учен от Упсала, Ларс Мункхамар "Сребърната библия – Книгата на Теодерих" (Трелеборг, 1999) [...]. Ок. тази книга продължава да се култивира мит за сакралност и свръхсила. Той е явно толкова силен, че когато по време на религиозните войни в началото на XVII в. шведите завладяват временно Северна Германия, а и Прага, те отнасят като един от най-ценните трофеи в родината си Библията на Вулфила... (Милев 2004: 83–84).

Приносът на народите, принадлежащи към света на «Orientalia Orthodoxa». Приносът на арменците. Най-старите запазени източници сочат, че арменците произлизат от древни балкански племена, които, смесвайки се с фригите, преминали от Балканския полуостров в Мала Азия.

Една легенда разказва, че когато Господ сътворил всички народи и тръгнал да разпределя помежду им Земята, арменците останали най-накрая. Последното парче земя било бедно и каменисто. "Как ще живеете на такава земя?" – попитал арменците Бог загрижено. "Нищо – отговорили му те, – ти ни дай нея, а ние някак си ще преживеем". Безкрайно трудолюбиви и упорити, те разработили и облагородили отредения им земен пай и го нарекли Хайастан-Карастан: Армения, страна на камъните. Въпреки оскъдицата на плодородна земя арменците смятат прародината си за рай. Има един библейски факт, който им дава право и на географско самочувствие. Казано е, че раят се намира при изворите на реките Тигър и Ефрат, а те извираат от арменските планини. Арменците се самонаричат «хай» по името на техния праотец Хайк, който ги отвел на изток от езерото Ван, подчинил намиращите се там племена и построил град Хайкашен. Но за останалите народи те са «армина», «армани», «арменци»⁵⁷.

Така ги наричали още древните асирийци и перси по името на легендарния цар Арам – мъжът, който разширил границата на държавата, наречена на него «Армения». Името на патриарха Хайк (□□□□) не е омофонично с древното име на Армения Хайк (□□□□). Сега Армения носи името Хайастан, с персийското окончание –*стан* ('страна'), т.е. 'страна на хаите', 'страна на арменците'. Независимо от това двете имена обикновено се свързват с частицата *hai-*, с която се самоназовават арменците *hayer* (□□□□□).

Арменците се славят като хора, завоювали значителни успехи в редица области на науката – астрономия, архитектура, медицина,

⁵⁷<http://www.temanews.com/index.php?p=tema&iid=23&aid=497>.

философия. Когато арабските завоеватели покорили Армения, открили множество ръкописни книги и библиотеки, и нарекли арменците «хора на книгите».

Арменският език (հայերեն լեզու) е отделен клон от голямото индоевропейско семейство: нито един друг индоевропейски език не е пряко свързан с него. През XIX век, когато започва системното изучаване на (старо)арменския език, първоначално езиковедите го причисляват към иранската група заради двадесетте хиляди персийски и други ирански заемки в него, но впоследствие е обособен в отделна група. Учените смятат, че е родствен на някои мъртви езици (тракийски и фригийски). Това схващане има и историческа основа, доколкото, ок. 685 г., в своята география Արարատեայք ("Ашхарацуйц" или "Светопоказател") Анания Ширакаци [Անանի Շիրակացի (ок. 610 – ок. 685)] пише следното:

Областта Македония се намира на изток от Йонийско море, редом с Далматия и с Трак. Има 6 планини, от които едната е Китарион, а другата Олимбос, 6 велики реки и 30 гавара (т.е. 30 провинции); (там е) и великата Тесалия, откъдето (са) арменците⁵⁸.

Арменският език се говори в Кавказ, в Република Армения, както и от разпръснатите по света арменци. Фонетичната му система е богата. Притежава седем гласни – **a**, **i**, **schwa**, отворено **e**, затворено **e**, **o** и **u**, които се транскрибират като a, i, ě, ē, □, o, u (ow). Затвореното ē не се е употребявало в края на думата. То се е изговаряло в началото на думата като "йе", а в средата на думата като "е". При предаване на старогръцки имена с буква **η** (с фонетична стойност **æ**, като напр. Йерусалем) се е използвало арменското отворено ě. Класическият арменски език се отличава от много индоевропейски езици по това, че съдържа шест преградно-проходни съгласни (*африкати*). Някои

⁵⁸[http://wapedia.mobi/bg/Анания Ширакаци](http://wapedia.mobi/bg/Анания_Ширакаци). "На изток от Далматия се намира Тракийската страна редом със Сарматия. И има Тракия пет малки области и една голяма, където са 25 склавски народа, на чието място [сега] живеят гутите. Има [в Тракия] планини и реки, и градове, и езера, и острови, и столицата [е там] – Щастливият Константинопол". — <http://bg.wikipedia.org/wiki/>. Подборът и преводът от староарменски са дело на Петър Голийски.

езиковеди смятат, че те са произлезли под влияние на кавказките езици; други са на мнение, че са продукт на историческата еволюция на самия арменски език. По начин на учленяване съгласните звукове се класифицират като преградни (*оклузивни*) и проходни (*фрикативни*); преградните се противопоставят по двойки като звучни, беззвучни и придихателно беззвучни.

Морфологията на арменския език се характеризира със следните особености:

- предимно аглутинативна морфология с наченки на аналитизъм, които се забелязват по-скоро в староарменския език; в новоарменския подобни "аномалии" са много редки и са по-скоро въпрос на изключение, отколкото на някаква закономерност: "напр. *отивам у дома* днес се образува не с конструкцията *отивам + дом + окончание за дателен падеж*, а само *отивам + дом*, но без употреба на предлог. В новоарменския има и случаи на успоредна употреба на падеж (по правило дателен) + предлог"⁵⁹;
- наличие на две *числа* при частично запазване на двойствено число (*dualis*) в някои диалекти;
- наличие на задпоставен *определителен член*;
- тричленна система на показателните местоимения (каквато впрочем се открива в доста по-архаичните родопски говори в България) при запазване на почти всички индоевропейски местоимения;
- образуване на множествено число чрез аглутинация на морфеми;
- отсъствие на категорията *род*;
- осем склонения при имената при наличие на *седем падежа* (именителен, родителен, дателен, винителен, творителен, отложителен и местен); "в западната норма падежите са само 6 – именителен, родителен, дателен, винителен, творителен, отложителен. Липсва местен падеж, който се изразява по схемата *дателен + предлог*"⁶⁰;
- наличие на три *залога* (действителен, страдателен и среден или «медий»), на три *лица* и две *числа* при глагола; наличие на *пет наклонения* (изявително, желателно, условно, повелително и подбудително); наличие на *три времена* (сегашно, минало и бъдеще); сложна видова система, различаваща *свършен* и *несвършен вид*, както и действие, което предстои да се извърши; наличие на прости и сложни глаголни форми; наличие на *седем причастия*.

⁵⁹Писм. бел. от Голийски до мене.

⁶⁰Пак там.

Еволюцията на устния (говоримия) и на писмения (литературния) арменски език е доста различна. Историята на говоримия арменски език се дели на пет периода:

- протоарменски период: от XX в. пр. Хр. до X в. пр. Хр.;
- период на установяване на класическия арменски език: от X в. пр. Хр. до V в. сл. Хр.;
- период на класическия арменския език: от V до X в.;
- период на средноарменския език: от X до XV в.;
- период на съвременния арменски език: от XV в. до днес.

Писменият арменски език се дели условно на три периода:

- класически арменски език, наречен «грабар» или писмен език (V–XI в.);
- средноарменски език (XII–XVI в.);
- новоарменски език (от XVII в. до днес) – познат в два литературни варианта: източен и западен. Те се различават както по организацията на фонологичната си система, така и по някои граматични явления и речниковия си състав, без различията да нарушават комуникацията между арменците, говорещия единия или другия вариант.

Въз основа на географски принципи талантливият поет и преводач Степан(н)ос Сюнеци (Млади) [Սյունիսի Մանուկ (ок. 685–735)] изработва първата класификация на говоримия арменски език. Съгласно съвременната арменска диалектология, разговорният вариант на арменския език е представен от ок. 50 диалекта, които се делят на източни («ум-диалекти») и западни («гъ-диалекти»).

Източният вариант, който е държавният език на Република Армения, е изграден въз основа на диалектите от групата <ум> (от формите на сегашно и минало несвършено време на глаголите в изявително наклонение). Западният вариант започва да се формира от XII в. насам въз основа на диалектите от групата <гъ> (от формите на сегашно и минало несвършено време на глаголите в изявително наклонение). Ето как изяснява този въпрос Голийски⁶¹:

<Гъ> (с произношение “къ” в източноарменския) е спомагателна частица, която в източноарменския се употребява за образуване на близко бъдеще време: *къ грем* (ще пиша). Тази частица е идентична с българските *ке, че,*

⁶¹Писм. бел. от Голийски до мене.

ще за образуване на бъдеще време. В западноарменския <гъ> се използва за образуване на сегашно и минало несвършено време: *гъ крем* (пиша) и *гъ креи* (пиших), като за образуване на бъдеще време е заменено от <биди> – *биди крем* (ще пиша), *биди креи* (щях да пиша), което фонетично е близко до българското *бъда, бъде*.

През периода XVII–XVIII век вече се очертават двата основни клона на говоримия новоарменски език – «ашхарабар» (‘светски език’), за разлика от «грабар» – писменият език, който е и официалният език на арменската църква и на по-образованите слоеве. Постепенно източните арменци (под персийска, а по-късно и под руска власт) оформят ашхарабар, роден от източните (араратски) диалекти на арменския език. Западните арменци (в Турция) от своя страна оформят своя ашхарабар въз основа на западните диалекти и по-специално на говора в Цариград⁶².

Армения е първата страна, приела християнството в началото на IV в. сл. Хр. Благодарение на великите чудеса на Григор Лусаворич [Մանուկ Աբեղյան (ок. 257 – ок. 331)], наричан «Просветителя», християнството става официална религия през 301 г. при царуването на Трдат III Велики [Տրդատ Ա Մեծի (287–330)]. През III–IV в. арменската азбука все още не съществува и християнството в Армения се разпространява главно под влиянието на сирийските версии на Библията, а в повечето случаи – само чрез устна традиция⁶³.

Арменският език се изписва със специална фонетична азбука, създадена през 405 г. от Св. Месроп Маштоц [Մեսրոպ Մաշտոց (361/2–440)]. Роден в провинция Тарон, Маштоц учи гръцки и сирийски език, и работи като царски архивист. Според неговия ученик Корюн, автор на първата биография на Маштоц, преди да се отдаде на религиозен живот, учителят му бил добре запознат със светското право и с военното изкуство. След като обиколил цяла Армения, Маштоц осъзнал явната заплаха от асимилация. Когато през 394 г.

⁶²По Доний К. Донеv. Вж. <http://historybg.com/projects/armenia/info.htm>.

⁶³Пак там.

станал безбрачен свещеник, той избрал провинция Голтн – размирна област, населена от голям брой все още непокръстени езичници и започнал да проповядва там христовата вяра. Безкрайните трудности в начинанието му бързо го убедили, че трябва да се създаде азбука, отговаряща на спецификата на арменския език, която да осигури на мисионерите инструмент за осъществяване на дейността им. Маштоц си поставил за цел да изследва в сравнителен план фонетичните принципи на различни азбуки и посетил заедно със свои избрани ученици няколко важни гръцки и сирийски образователни центрове (Едеса, Амида и Самосата).

След упорит труд Маштоц успял да създаде уникална фонетична азбука, състояща се от 36 знака (6 гласни и 30 съгласни). За да изпробва ефективността ѝ, Маштоц, подпомогнат от учениците си, превел от сирийски на арменски език “Книга с пословици”. Азбуката, създадена от Маштоц, остава непроменена до XII в., когато към нея са добавени два нови знака. През периода XII–XIV в. се употребяват различни калиграфски варианти на арменското писмо.

Армения става първата страна в света, приела християнството като държавна религия. Ако с този акт арменците придобиват щит за своето оцеляване през вековете, то в 405 г., със създаването на арменската азбука от свети Месроп Маштоц, те получават и броня. По любопитно съвпадение арменската дума **хоран** означава както ‘ризница’, така и ‘скъпа твърда корица’, ‘обковка на книга’. Бронята е изкована тъкмо навреме, защото световните събития не се развиват в полза на арменците. Още в 387 г. страната е разделена между Рим и Персия, а в 428 г. персите унищожават окончателно арменския суверенитет, отстранявайки последния представител на династията на Аршакидите⁶⁴.

Литературна и преводна традиция. Зараждането на арменската литература се свързва с просветителската дейност на Св. Месроп и учениците му, които превеждат свещените писания на арменски език. Някои от тях създават и собствени творби. Първият сборник от оригинални произведения включва историите на Агатангел⁶⁵, на

⁶⁴Писм. бел. на Голийски до мене.

⁶⁵Смята се, че името му е псевдоним, а личността му остава загадка. Агатангел [□□□□□□□□□□; гр. ὀρθόδοξος (V в.)] е първият национален историк на Армения.

видния арменски историограф Паустос Бюзанд⁶⁶, религиозните писания на Давид Анахт [□□□□□ □□□□□□ (V в.)] и на Йезник Колбази [□□□□□ □□□□□□□ (V в.)].

Представител на *Александрийската неоплатоническа школа*, арменският философ Давид Анахт «Непобедимия» е живял през първата половина на V век. Прозвището си дължи на неизменните победи във философските дискусии. Възгледите му намират отражение в трактатите “Дефиниции на философията” и “Анализ на «Въведението» на Порфирий⁶⁷”, които съчетават в себе си елементи, присъщи на класическия платонизъм, с някои идеи на Аристотел [Ἀριστοτέλης (384–322 пр. Хр.)] и на Питагор Самоски [Πυθαγόρας ο Σάμιος (ок. 570/50 – ок. 497/500 пр. Хр.)].

Колбази учи при Месроп Маштоц и Сахак Партев [□□□□□ □□□□□ (358–459)] (известен още като Исак Партянина) – създатели на арменската азбука и основоположници на преводаческите традиции в Армения. Колбази е първият арменски философ. В знаменитата си “Книга на опроверженията (за доброто и злото)”, писана между 441 и 449 г., той се обявява срещу дуалистичното против политеизма, против пантеизма на стоиците и атеизма на Епикур [Ἐπίκουρος (341–270 пр. Хр.)], разбиране за доброто и злото като изначална основа на всичко в света, и т.н. Трактатът му “Опровержение на ересите” се отличава с езикова образност и пластичност, както и с подчертано ораторско майсторство. Книгата е написана като протест срещу религията на персите и гръцките философи, както и срещу еретичното учение на Маркион Синопски [Μαρκίων Σινώπην (ок. 85/100 – ок. 160)] – основател на гностическата секта «маркионити»⁶⁸.

“Сведения за живота му не са запазени. Написал е “История на живота и на християнизиранието на Армения”. Съчинението му е съхранено на арменски и на гръцки език. [...]. Според най-новите изследвания арменският оригинал произхожда от средата на V в.” —<http://patrologia.pravoslavie.bg/content/view/421/106/lang/bg/>.

⁶⁶По-известен като *Фауст Византийски* [□□□□□□□ □□□□□□□ (V в.)].

⁶⁷Πορφύριος (234 – ок. 305 пр. Хр.).

⁶⁸По http://www.nauka.bg/index.php?mod=front&fnc=pub_page&pid=10647.

Формиране на езиковедски традиции в Армения. Един от най-значимите периоди в историята на арменската култура съвпада с Ранното Средновековие (V–IX в.), когато се създават ценни трудове в областта на историографията, философията, литературата и естествените науки. Атанас Стаматов споделя следното във връзка с развитието на арменската култура:

Редом с богослужебната литература се създава и светска книжнина, сред която водещо място заемат трудовете по историография. Фактът, че по това време западноримската историография е в упадък, а източната (византийската) все още търси своя нов образ, прави V в. век на арменската историография⁶⁹.

След създаването на азбуката учени монаси, ръководени от Маштоц, разработват фонетичните и правописните норми на арменския език. В края на V в. и началото на VI в. на арменски език е преведено известното граматично съчинение на Дионисий Тракийски [Διονύσιος ὁ Ἐρξ (ок. I в. – ок. 170/90 пр. Хр.)] – с това се слага началото на нов етап в развитието на филологическите изследвания в Средновековна Армения. Плеяда учени мъже създават ценни философски и граматични трактати. Сред тях фигурират имената на Мамбре Верцанол [Մամբրե Վերցանոս (V в.)], за когото се смята, че е по-малък брат на Мовсес Хоренаци [Մովսէս Խորենացի (410 – ок. 490)]; Абрахам (Абраам) Мамиконеан [Աբրահամ Մամիկոնեան (VI в.)], създател на забележителни трактати в областта на арменската писменост; Давид Анахт [Դավիթ Անախտ (V в.)], Степан(н)ос Сюнеци [Սյունիքի Սեպանոս (ок. 685–735)]⁷⁰, Хамам Аревелци [Խամամ Արեւելցի Սյունիքի (IX в.)] – най-значителният химнограф на епохата.

⁶⁹http://www.protobulgarians.com/Kniga_AtStamatov/Armenski_izvori_-_1_chast.htm.

⁷⁰От богословски позиции Сюнеци тълкува граматичното съчинение на Мовсес и превода на граматиката на Дионисий. Той поставя въпроса за опората, която граматиката намира в литературата като първоизточник на анализирания материал, за ролята на граматиката при решаване на правописните и правоговорните проблеми в процеса на създаването на нови поетични творби и при създаването на литературната критика. Счита за необходимо при класификацията на думите да се има предвид изреченската им функция и защитава вербоцентричния подход. Включва към местоименната система и показателните прилагателни“. — <http://forum.haylife.ru/showthread.php?t=718>.

Интересът към философията и граматиката се възражда през XI в. след политическата и икономическата стабилизация по време на династията на Багратидите⁷¹. Свидетелство за това е граматичният труд на Григор Магистрос⁷², който, наред със собствените си наблюдения, обобщава идеите на всички предишни арменски граматичници, както и идеите на античните автори и на представителите на арабската наука, достигнала високо ниво на развитие. Според Магистрос като изкуство, което по познавателна стойност се нарежда след философията, основната задача на граматиката е да се грижи за правилността на езика, да ни учи на правоговор и да изгражда по «известни образци» писмени произведения, като по този начин прави достъпна философията. Магистрос защитава идеята, че е необходимо да се владеят езиците, с които арменският влиза в съприкосновение, и се обявява против произволното етимологизиране. [...]. Подчертава, че различията между езиците се дължат на избора на различни лексически и граматични средства и използването на различни изразни средства за предаване на едни и същи граматични значения, и не признава като недостатък на един или друг език факта, че в него липсват граматични значения, присъщи на други езици⁷³.

През втората половина на XII в. Аристакес Грич [ՌՌՌՌՌՌՌՌՌՌ
ՌՌՌՌ (XII в.)] създава първия правописен речник на арменския език. Най-известните трудове през тази епоха са свързани с Есаи Нченци [ՌՌՌՌՌՌ ՌՌՌՌՌՌ (12?? – ок. 1338)] – неподражаем оратор, забележителен познавач на античната философия и автор на

⁷¹Арабското господство продължава до 885 г. Арменската държавност възкръсва по времето на династията на Багратидите. Но подемот на Армения сякаш е белязан от някакво проклятие. Разединена от разприте на феодалите, през XI в. държавата става лесна плячка на византийците. Скоро те са изместени от нова варварска напаст, прииждаща от Изтока – селджукските турци, подчинили почти всички арменски княжества. В началото на XIII в. на небосклона на арменския народ изгрява някаква надежда: след преживените нещастия арменците се съюзават с грузинците и успяват да отвоюват редица свои земи. Този път обаче арменското възстановяване е пречупено от нов страшен нашественик – монголите, пред които селджуците изглеждат като безвредни екскурзианти. От XIII в. насетне Историята сякаш забравя за Армения! Въпреки оттеглянето на монголските талази век по-късно, след тях като тинест нанос остават дивите туркменски племена Ак коюнлу и Кара коюнлу, вилняли в Армения до началото на XVI в., когато страната е подчинена на нови господари – османците и персите. —Писм. бел. на Голийски до мене.

⁷²Григор Магистрос Пахлавуні [ՌՌՌՌՌՌՌ ՌՌՌՌՌՌՌՌՌՌ ՌՌՌՌՌՌՌՌՌՌՌՌ (ок. 990–1058/59)] е известен арменски мислител, писател, педагог и преводач на трудове от антични автори. Създава нов литературен жанр – т.нар. «епистоларна литература». «Мирогледът на Григор Магистрос представя синтез на елинистичните и християнските традиции на арменската философия. Той създава по античен образец редица научни центрове, където се преподава философия и други науки и се превеждат съчиненията на древните мислители. На Григор Магистрос принадлежи преводът на редица диалози на Платон и на Евклидовата «Геометрия». Философските възгледи на Григор Магистрос са изложени в неговите «Писма» [...], в които, особено в теоретико-познавателната им част, се усеща влиянието на Давид Анахт». — [http://ru.hayazg.info/Григор Магистр.](http://ru.hayazg.info/Григор_Магистр.)

⁷³<http://forum.haylife.ru/showthread.php?t=718>.

“Граматични тълкувания”; с Григор Татеваци [Պատմիկ Գրիգոր Կաթողիկոս (1346–1409/10)]⁷⁴; с Аракел Сюнеци [Սյունիքի Արակել (ок. 1350–1425)]; с Ованнес Ерзнкаци [Օրհմտական Օրհմտական (1230–1293)], който довършва труда си “Сборник с определения на граматиката” две години преди смъртта си, като в него “разглежда езика като постижение на човешкия интелект, а не като ръководен от божествена намеса”⁷⁵; с Геворг Скевраци [Սկեւրացի Գեորգ (края на XIII – нач. на XIV в.)] – автор на трактатите “Правила на правописа ” и “Правила на вярното произношение”, в които доразвива делото на Аристокес Грич и пръв установява принципите на сричкоразделянето в арменския език.

Мовсес Хоренаци [Մովսէս Խորենացի (410 – ок. 490)] е наричан с право «баща на арменската историография, на поезията и на граматиката». За живота му съществуват оскъдни, при това не съвсем сигурни сведения. Предполага се, че е роден някъде ок. 410 г. в селцето Хорен. Същевременно, въз основа на някои исторически несъответствия в неговата “История на Армения”, известни историци като Хюсън (1975: 91–100) и Томсън (1978) допускат, че Хоренаци е живял доста по-късно, може би през VIII–IX в. По този въпрос Голийски подчертава следното в писмена бележка до мене:

⁷⁴Татеваци е известен арменски философ и теолог, пламенен защитник на независимостта на арменската църква. В областта на естествените науки (химията) идеите му оказват влияние, подобно на онова, което Аристотел оказва върху философията и логиката на своето време. Автор е на ценни философски и богословски трактати: “Тълкуване на Псалмите”, “Тълкуване на притчите”, “Песен на песните”, “Книга на проповедите”, тълкувания и анализ на произведенията на Аристотел и на Порфирий, както и на една граматика на арменския език. По <http://www.conocereisdeverdad.org/website/index.php?id=1383>. Вж. също <http://armenianhouse.org/tatevatsi/bio-ru.html>.

⁷⁵“Връх на «граматичното изкуство» е произведението компилация на Ованес Ерзнкаци (1250–1326). Като се основава на позициите на Давид и на Вардан, той приема, че граматиката е изкуство на разума, изхождащо от видяното и почувстваното. Стриктно различава звук от буква. Утвърждава преимуществото на името като дума, обозначаваща съществуващото. Привежда таблици на спреженията с примери от древноарменския и средноарменския разговорен език”. — <http://siv.am/forum2/viewtopic.php?t=1562>.

Тези допускания се основават на предполагаеми интерполации в текста на историята на Хоренаци, доколкото най-ранният запазен препис на съчинението му е от IX век. Тези предполагаеми преписвачески интерполации обаче не са достатъчен аргумент в полза на твърдението, че Хоренаци е живял през VIII–IX век. А и езикът му е тежък и елиптичен, типичен за ранните арменски автори от V век.

Хоренаци получава добро образование в Александрия, където изучава реторика, граматика и други науки. Завръща се в родината си и се отдава изцяло на литературна и просветителска дейност. Най-известното му произведение е *Պատմութիւն Հայաստանի* (“История на Армения”). Появата на тази книга именно тогава не е случайна: тя е написана в години на тежка политическа криза, която преживява страната. Богатото съдържание на “История на Армения” отрежда на Хоренаци почетно място сред арменските историографи. От произведението могат да се почерпят не само изобилни исторически факти, но и множество сведения за географията, митологията и фолклора. Написана с голямо старание и родолюбие, творбата на Хоренаци е неизчерпаем източник за най-древната история на арменския народ. Освен “История на Армения”, с името на Хоренаци се свързват и трудовете “Послание към Сахак Арцруни”, “Историята на девицата Хрипсиме”, “Тълкувания към «Грамматика» на Дионисий Тракийски”, различни преводи.

През същия този период в Армения се обръща особено внимание на обучението и образованието на младите хора.

След създаването на писмеността през 405 г. [...] били открити училища, в които младежите се обучавали на родния арменски език. По-късно възпитаниците на тези училища станали историци, педагози и преводачи, изиграли решаваща роля за развитието на арменската култура.

[...]. В големите манастири се откривали училища, в които, освен различни езици и богословие, преподавали още философия, реторика, математика, поетическо изкуство, граматика. На арменските младежи вече не се налагало да учат в културните центрове в Близкия Изток и във Византия. При завършването си мнозина от тях получавали титлите “вардапет” (“учен монах, но с висок ранг, равен на средновековната титла doctor”), “кертол” (поет и граматик), “философ” и т.н.⁷⁶.

Тези грижи и стремежът към висока образованост подкрепят тезата,

⁷⁶<http://armenica.info/history/histor7.htm>.

че в тогавашна Армения е съществувал подчертан интерес към езиковата проблематика и се е извършвала интензивна езиковедска дейност. Арменията са били добре запознати с философските възгледи на Платон и Аристотел за същността на езика. Трябва да се подчертае, че по-голямата част от тях защитават по-скоро позицията на Аристотел във вечния спор за отношението между предметите и техните наименования. По данни, почерпени от Сусов (2006: 122), особени схващания в това отношение защитава Йезник Колбази [Յէզնիկ Կոլբազի (V в.)], според когото еднаквите неща следва да се назовават с еднакви имена. Много арменски учени подкрепят възгледите на Аристотел за същността на общото: Давид Непобедими, например, схваща общото като част от множеството. Учени като Вардан Аревелци [Վարդան Արևելցի (ок. 1200–1271)] решават въпроса за първичността на собствените спрямо нарицателните имена също в духа на Аристотел.

В ранните арменски центрове за образование (V век и нататък) граматичните структури, както и реторичните и лексикологичните, били считани за част от арменската лингвистична традиция и наследство. Древните и средновековните арменски граматичници пишат обширно по арменска етимология, фонетика и синтаксис. През V в. арменският граматик Давид вече бил развил собствени теории по етимология и не взел предвид граматичните трактати на Дионисий Тракийски. [...]. Степаннос Сюнеци (735 г.) е известен с изследванията си относно произношението и етимологията, както и със съчиненията си за принципите и правилата на точното артикулиране на отделните звукове и срички. Той също така е първият арменски лингвист, станал известен със своята класификация на гласните и дифтонгите. [...]. Аристакеос Грич (XII в.) въвежда методологията и някои правописни принципи, които служели за основа за бъдещите лингвисти. Забележително е, че два граматични труда на Вардан Аревелци (1269 г.) са написани на средноарменски език – предшественик на съвременния арменски език. Неговите *Части на речта* са първият опит да се изработят принципите на арменския синтаксис. [...]. Следва да отбележим, че арменските граматичници през вековете са били също креативни писатели, преводачи или експерти по чужди езици⁷⁷.

Периодът XVII–XVIII в. е белязан от появата на серия ценни произведения, посветени на арменския език, сред които се открояват

⁷⁷ Антоанета Ангелова (http://sitekreator.bg/armenianstudiesbg/_11.html).

следните: през 1567 г. Абгар Тохатеци⁷⁸ издава първата печатна азбука⁷⁹ на арменския език [Աբգարի Գրգրաբարը] (1567) [Մալկա Գրգրաբարը] (“Малка граматика или азбука”); “Книга по граматика” (1666) на Воскан Йереванци⁸⁰, “Арменска граматика” на Хованес (Ховханнес) Холов Полсеци [Սիմեոն Դճուգաեցի] (1635–1691)]⁸¹, “Книга, наречена граматика” (написана през 1637, изд. през 1725) на Симеон Джугаеци [Սիմեոն Դճուգաեցի] (кр. на XVI в. – 1657)], в която се анализират подробно всички аспекти на арменския език, и др. На арменския език посвещават изследванията си и европейски учени: през 1724 г. французинът Матюрен Лакроз [*Maturin Veyssière La Croze* (1661–1739)] издава своята *Histoire du christianisme d'Éthiopie et d'Arménie* (“История на християнството в Етиопия и Армения”). Особено ценни са трудовете [Մալկա Գրգրաբարը] [Մալկա Գրգրաբարը] (“Грамматика на класическия арменски език”), издадена във Венеция през 1730 г., и двутомният “Речник на арменския език” (1749–1769) на Мхитар Себастици [Մխիթար Սեբաստիացի] (1676–1749)].

Самият Мхитар Себастици разработва ашхарабар (западен клон), както и древния грабар (този негов труд е в основата на разработената от грузинския католикос Антон граматика на грузинския език). Себастици съставя тълковен речник на арменски език, пише религиозна поезия и съчинява музика за нея. С творчеството си той поставя началото на класицизма в арменската литература⁸².

⁷⁸Абгар Дъпир Евдокаци / Тохатеци [Աբգարի Գրգրաբարը] (XVI в.).

⁷⁹Ръкописни азбуки съществуват още от V в.

⁸⁰Воскан Йереванци [Վոսկան Երևանցի] (1614–1674)] е бележита фигура на своето време. През 1662 г. е изпратен в Амстердам, за да публикува Библията на арменски език. След множество трудности отпечатването на Библията започва през 1666 г. и завършва две години по-късно. Този грандиозен труд се откроява на фона на цялата арменска литература и има неограничено значение за развитието на културата и на вярата на арменския народ. По <http://www.conocereisdeverdad.org/website/index.php?id=1383>.

⁸¹Полсеци е най-издаваният автор през 300-годишната история на арменската старопечатна книга. Още приживе той издава над 30 собствени трудове и преводи. По <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/642128>. През 1674 г. излиза трудът му “Кратък очерк по реторика”, с който се полагат основите на нов етап в развитието на арменската стилистика.

⁸²<http://historybg.com/projects/armenia/info.htm>.

През XVII–XVIII в. арменците изпитват влиянието на религиозното учение на мхитаристите, което ги обогатява в културно отношение. Донев (цит. съч.) подчертава следното:

През 1701 г. в Истанбул един учен монах от Севастия – Мхитар Себастици, основава монашеско братство с цел да служи на духовните и културните потребности на народа си. Събира ок. петнадесетина ученика и започва тайно да проповядва католицизъм. Подгонено от официалната арменска църква, [...], през 1715 г. братството получава разрешение от римския папа да се засели във Венеция. [...]. В изградения от самите тях манастир, а по-късно и в училищата, открити в Падуа, във Венеция и в Париж, монасите развиват широка просветителска и възпитателна дейност. Себастици е автор на следните значителни произведения, свързани с езиковата проблематика: *Վրաստանի Գրամատիկա* (“Врата към граматиката”) и *Քրիստոսի Գրգռնակ* (“Книгослов”, т.е. речник) – арменско-турски речник, написан на арменски език, както и на първата граматика на съвременния арменски език (западен клон), издадена във Венеция през 1727 г.⁸³

През същия период в Европа се засилва интересът към арменския език и култура, подклаждан от дейността на мисионери католици. През 1624 г. монахът Франческо Ривола [*Francesco Rivola* (?–?)] издава в Милано “Грамматика на арменския език”, а през 1633 г. в Париж – *Dictionarium armeno-latinum* (“Арменско-латински речник”). Особено големи заслуги за развитието на арменистиката има италианският теолог Клементе Галано [*Clemente Galano* (1611–1666)] – ерудит с широки интереси. През 1645 г. в Рим излиза негов труд, съставен от две части: “Грамматика и логика”. Частта, посветена на граматиката, е написана на арменски и на латински език, а частта, посветена на логиката, на арменски език. Принадлежи му и тритомният трактат по история на арменския народ и арменската църква, който съдържа богат фактически материал, почерпен от ръкописни първоизточници, разпръснати по света⁸⁴.

Приносът на коптите. Коптите (от гр. αἰγυπτός, т.е. ‘египтянин’) са потомци на древните египтяни. Днес коптите съставляват ок. 8–9% от населението на Египет в границите на 6–8 милиона души. Коптите са

⁸³По <http://www.nla.am/meghapart/English/1750.htm>.

⁸⁴По <http://feb-web.ru/feb/ivl/vl4/vl4-4222.htm>.

православни християни: според древно предание Коптската православна църква е основана в Александрия през 536–580 г.⁸⁵.

Коптският се отъждествява с най-късната фаза в развитието на египетския език. Трябва да се има предвид обаче, че става дума за отделен език: разликата между коптския и древноегипетския език (в неговите отделни фази на развитие – староегипетски, средноегипетски и новоегипетски) е такава, каквато съществува, например, между старобългарския и новобългарския език. Познатият днес коптски е раздробен на отделни диалекти – *ахмимски*, *бохайрски*, *фаюмски* и *саидски*. Според теолога Донеv⁸⁶

Коптската азбука е съставена на базата на гръцката от 24 гръцки и седем демотически букви за звуковете в коптския, които не съществуват в гръцкия. Широкото разпространение на коптския става благодарение на коректната репрезентация на гласните звукове – характеристика, която определено липсва в останалите египетски форми на писменост.

Коптската азбука не се появява изведнъж. Има дълъг исторически период (елинистическия), в който е използвана гръцка азбука, за да се транскрибират демотическите текстове... През първите два века от новата ера се появяват цели серии магически текстове, написани на език, който езиковедите наричат *старокоптски*, египетски текстове, написани с гръцка азбука. Някои букви обаче произлизат от демотиката и много от тях се използват в коптското писмо. С разпространяването на християнството в Египет, в края на III в. познанието за йероглифната писменост е загубено, както и демотическата писменост. Това спомага за развитие на писменост, която е по-близка до християнската църква⁸⁷.

С коптската азбука днес си служат членовете на Коптската църква, за да записват религиозни текстове. Всички гностични ръкописи, открити в Наг Хамади⁸⁸, са написани с коптска азбука.

⁸⁵Коптската православна църква отхвърля решенията на Четвъртия вселенски събор, а следовниците ѝ, като привърженици на монофизитството, са обявени за еретици. Днес Коптската православна църква е представена от 400 общини, подчинени на 32 епархии: 28 от тях се намират в Египет, две, в Судан и по една, в Кения и в Израел. Богослужението се води на арабски и на коптски език.

⁸⁶<http://www.evangelisko.info/sid.php?id=38>.

⁸⁷http://bg.wikipedia.org/wiki/Коптска_азбука.

⁸⁸Разположен в Горен Египет, Наг Хамади е град, който дължи славата си на обстоятелството, че през 1945 г. близо до него са открити дванадесет папируса – колекция, наречена по-късно «Библиотека от Наг Хамади». Известна още като «Гностически Евангелия», находката съдържа раннохристиянски гностически текстове. Като анализира съдържанието им, Робинсън [*James Robinson*] изказва предположението, че те вероятно са принадлежали на разположен в околностите манастир. Текстове били скрити и заровени ок. 367 г. сл. Хр., когато влязла в сила забраната да се употребяват евангелия, низвергнати от църковния канон.

В началото на IV век в първите християнски манастири в Египет кипи трескава творческа дейност – преписват се, превеждат се и се съставят голямо количество религиозни текстове на коптски книжовен език със специално създадената малко преди това азбука. В студията си “«Световната революция» в писмеността” Милев (2007: 44) определя епохата като период на “разцвет на християнската коптска книжнина”.

Донев⁸⁹ разделя условно развитието на коптските преводи (на различни диалекти) на четири периода: а) от 250–350 г. датират т.нар. «предкласически преводачески опити»; б) периодът от 350–450 г. се свързва с класическите саидски преводи; в) през периода 450–1000 г. се създават унифицираните саидски преводи и г) от 800 г. датира периодът на бохайрските преводи.

⁸⁹<http://www.evangelisko.info/sid.php?id=38>: “Саидският коптски е езикът на най-ранните и най-важните коптски преводи. Използван е по-рано – още преди III в., откогато съществува ръкопис на Първото послание на Петър на коптски. Саидските версии невинаги са съгласувани помежду си и няма явни доказателства за по-късни редакции с цел унифициране на текста. Използваните източници за превода на евангелията са определено александрийски, с изключение на евангелието според Йоан, преводът на което има тенденции за използване на западни текстови източници. Текстът на Деяния е също александрийски и определено се различава в Деяния 15:19 от познатите западни източници. За превода на посланията на саидски са използвани отново александрийски източници... Най-старият запазен бохайрски ръкопис е Бодмерски папирус III, който съдържа евангелието според Йоан, преписано през IV–V в. Поради многобройните разлики с останалите бохайрски ръкописи, този препис се счита за протобохайрски. От същото време датира и един саидски препис на посланието към Филипяните, който е синхронизиран с някои бохайрски идиоми. Освен тези две копия, бохайрските ръкописи датират от средата на IX в. Предполага се, че общоприетият бохайрски превод на Библията е завършен през VII–VIII в. Общ преглед на запазените до днес бохайрски ръкописи показва, че те се разделят на две главни групи: по-ранните от тях следват типично александрийски източници, докато по-късните използват или късни александрийски, или византийски източници. Преводите на ахмимски диалект са вероятно компилация от различни части на всички други версии. Запазените до днес фрагменти съдържат Матей 9, Лука 12-13, 17-18, Галатяни 5-6 и Яков 5, датиращи от IV–V в. Съществуват и няколко междинни ръкописа, съдържащи Йоан 2:12-20:20, които съчетават ахмимски и средноегипетски характеристики и затова са наричани «суб-ахмимски». От тези версии са запазени значим брой фрагменти от преписи на евангелията и десетина на Павловите послания. [...]. Фрагменти на Деяния и останалите послания са рядкост. Преводът на Деяния е правен от бохайрски ръкописи, а версия на Откровение не е запазена до днес”. В съответствие с бележките на Теодор. Леков променихме няколко термина в цитирания откъс от статията на Донев: става дума за термините, с които се назовават отделните коптски диалекти (бел. а.).

Приносът на сирийците. Сирийското курсивно писмо се изписва отляво надясно и се състои от 22 букви, изработени въз основа на знаците, открити в древните арамейски надписи. Писмото на най-древните текстове (до края на V в.) се нарича «естрангело». След разделянето на *Сирийската православна църква* на две групи – *несториани* и *яковити* – всяка една от тях разработва собствен характерен шрифт. Специални букви има само за съгласните звукове. Едва в края на VII и началото на VIII в. са въведени две различни системи за обозначаване на гласните звукове: несторианите употребяват система от точки, които се поставят *над* и *под* буквите, и служат за обозначаване на осемте гласни звука (4 дълги и 4 кратки гласни); за същата цел яковитите използват видоизменени малки гръцки букви, които се поставят *над* или *под* буквите, и означават петте гласни звука.

Като анализира особеностите на древната алано-прабългарска писменост, Живко Войников⁹⁰ се спира и на древносирийското писмо «естрангело»:

Особено силно се променя арамейското писмо в еленистическия и римския период. През II–I в. пр. Хр. се разпространява палмирският вариант на арамейското писмо... Въз основа на това писмо възниква юдейското, локалният му вариант от кумранските документи, сирийското писмо или «естрангело», а по-късно и арабското. Сирийското писмо дава начало на двете нови разновидности – западно, яковитско или «серто» и източно, несторианско. Днес съществува новосирийското писмо, използвано от малката етническа общност «айсори» или «асирийци» – последните преки наследници на предарабското арамейско население на Сирия.

Най-ранните сирийски преводи на Стария Завет датират от I–II в. Съществуват и множество преводи на Новия Завет, които са разгледани подробно от Донев.

Първият новозаветен превод на сирийски⁹¹ е направен от Тациан [*Tatianus Syriacus* (II в.)] през 165 г. и се нарича Диатесерион. Диатесерион е

⁹⁰http://www.protobulgarians.com/PODSTRANITSA_NA_DR_ZHIVKO_VOYNIKOV/АЛАН-ПРАБ-ПИСМ-1.htm.

⁹¹В цитирания текст Донев използва английският термин *Syriac*, който навсякъде променяме като «сирийски».

сборник на четирите Евангелия в един разказ вместо в четири. Наименованието «Пешита» произлиза от сирийски и означава 'обикновен' или 'общоприет'. Всъщност «Пешита» (прост, разпространен, ясен, от глагола ~~пеш~~) се нарича сирийският превод на Библията⁹². Най-древният известен днес ръкопис на «Пешита» се отнася към първата половина на V век⁹³.

Приносът на грузинците. История на грузинския език и на грузинската писменост. Грузинският език принадлежи към южнокавказката група езици. Днес го говорят близо 4 милиона души в Грузия и ок. 200 хиляди души в Турция, в Русия, в САЩ и в Европа, както и малки общности, разпръснати в Иран и в Азербайджан. Грузинският е литературен език за повечето етнически групи в Грузия, както и за онези народи – свани, мегрели и лази –, които говорят други южнокавказки езици⁹⁴.

От типологическа гледна точка съвременният грузински е аглутинативен език, в който не се реализират категориите *род* и *определеност* на имената. Съществителните имена се скланят, като склонението им зависи от корена на думата. Езикът разполага със

⁹²“Текстът на Стария Завет в “Пешита” е независим превод от протомасоретски оригинали. [...]. Новият Завет в Пешита е цялостен нов превод, а не ревизия на древносирийския текст. Евангелията носят определено византийски текстови характеристики. [...]. Палестинският сирийски диалект, [...], е по-различен от останалите сирийски диалекти и много по-близък до арамейски. Най-ранните ръкописи на палестинския сирийски диалект датират от V–VI в. [...]. Три важни ръкописа са достигнали до нас: един от 1030 г., съхраняван във Ватикана, и два, съхранявани в Синай, от 1104 г. и 1118 г. Текстовият източник, от който са превеждани тези версии, е византийски, в частност кесарийски”. — <http://www.evangeliskivestnik.net/statia.php?mysid=407>.

⁹³<http://khazarzar.skeptik.net/biblia/peshitta/index.htm>.

⁹⁴Според Емил Асемиров (псевдоним на българския политически наблюдател и писател Емил Тепавичаров), “Абхазците се гордеят със своята дълга история, независима от грузинците в политически план. Абхазкото царство се формира през VI–VII в. и по време на разцвета си включва цяла днешна западна Грузия с племената свани и мегрели и столица град Кутаиси. В 975 г., след продължителна борба за надмощие, абхазката държава е включена в състава на обединеното грузинско царство”. — [assemirov.hit.bg/II kniga ESSETA/Abhazkiya konflikt.doc](http://assemirov.hit.bg/II_kniga_ESSETA/Abhazkiya_konflikt.doc). Лазите са част от грузинците в Турция и в Югозападна Грузия. Езикът им се идентифицира с лазките говори на грузинския език. Говорят ги ок. милион и половина души. Повечето от тях са мюсюлмани суннити. “Въз основа на степента на различие между южнокавказките езици, езиковеди като Г. Климов [Георгий Андреевич Климов (1928–1997)], Т. Гамкрелидзе [Тамаз Валерианович Гамкрелидзе, груз. თამაზ ვალერიანოვიჩ გამკრელიძე] и др., смятат, че първото им разделение трябва да се отнесе към второто хилядолетие пр. Хр. или по-рано, когато сванският се отделя от останалите езици. Мегрелският и лазкият се отделят от грузинския ок. 1000 години по-късно”. — <http://bg.wikipedia.org/wiki/Лазии>.

седем падежа – именителен, дателен, родителен, творителен, обстоятелствен, звателен и причинен. За разлика от повечето езици, които използват предлози, в грузинския език се използват следлози, които могат да се прикрепят към думата и като наставки – система, която ползват угро-финските и някои урало-алтайски езици. Грузинският е ергативен език⁹⁵: изборът на падеж за формата на допълнението зависи от това, дали глаголът, обозначаващ действието, е преходен или непреходен.

Според традицията, описана от Леонти Мровели [ლეონტი მროველი (XI в.)], грузинската азбука е създадена през III в. пр. Хр. от Фарнаваз I [ფარნავაზი I (III в. пр. Хр.)], цар на Иберия (Иверия). Текстовете, в които тази азбука е била използвана за пръв път, датират от IV–V в.

Днес съществуват три грузински азбуки, които се различават значително помежду си: «асомтаврули» ('азбука с главни букви'), «нусхури» ('азбука с малки букви') и «мхедрули» ('военна'). Първите две съчетават използването на главните и малките букви, и се наричат «хуцури» ('свещеническа азбука'): използва ги предимно Грузинската апостолическа автокефална православна църква – една от 14-те автокефални части на Източноправославната църква. Съвременният грузински език ползва азбуката мхедрули, която не различава главни и малки букви. Мхедрули (მხედრული, 'военна', от *мхедари*, което означава 'войник', 'боец') е светската грузинска азбука, която днес се употребява официално. Изградена е от 33 букви, от които 28 знака за съгласните звукове и 5 знака за гласните звукове. В мхедрули всеки знак отговаря винаги на един звук: пише се, както се изговаря. Азбуката се е развила в средата на XI в. от светския вариант на хуцури. Мхедрули е заоблената курсивна форма на оригиналната писменост. Тази азбука измества другите варианти на грузинската писмена система през XVIII в.

⁹⁵«Ергатив» е наименование на падеж в езици, в които подлогът на даден преходен глагол се маркира с определена флексия (окончание). Към езиците от ергативен тип принадлежат хинди, пушу, езици, сродни с езика на маите, езикът на баските, и др.

Езиковедският принос на Грузия. Грузия приема християнската религия ок. 330 г. и това оказва силно влияние върху цялостното културно развитие на този народ⁹⁶. Грузинските учени започват да се занимават целенасочено с езикова проблематика от X в. насам. Свидетелство за това, според Сусов (цит. съч.: 127), "е включването в т.нар. «Шатбердски сборник» (X в.) на част от коментарите на Диомед [Διομήδης (?–?)] към граматиката на Дионисий Тракийски". Впоследствие грузинската езиковедска мисъл се развива под силно византийско влияние.

Трудовете на [...] Ефрем Мцире [□□□□□ □□□□□ (? – ок. 1101/03)] и Йоан Петрици[□□□□□ □□□□□□ (1050–1130)] подсказват ясно, че тези учени са познавали добре граматичните трудове на Дионисий Тракийски и неговите коментатори, както и философските съчинения на Платон [Πλάτων (427–347 пр. Хр.)], Аристотел [Ἀριστοτέλης (384–322 пр. Хр.)], Прокъл Диадох [Πρόκλος □ Διάδοχος (410–485)], Василий Кесарийски⁹⁷ и др. (Сусов, цит. съч.: 127).

Интересът на езиковедите се насочва главно към анализа на стилистичните фигури в поезията, към тълкуване на трудни и вече непонятни словоформи и словосъчетания, и към оценка на творчеството на грузинските поети и историци.

В края на XI в. Ефрем Мцире създава първия азбучно организиран тълковен речник на думите от Псалтира. Пак той превежда и трактата "Диалектика" на Йоан Дамаскин. С името на Ефрем Мцире се свързва и трактатът, посветен на определителния член в гръцкия език. За целта се налага да бъде извършена известна съпоставка между гръцкия и

⁹⁶Грузинската православна църква популяризира и често финансира създаването на религиозни произведения и изграждането на църковни обители. Множество манастири и грузински църкви са построени извън Грузия – в Сирия, в Палестина, в Атон. Един от най-големите манастири в България – Бачковският, е създаден от грузинци, които го обитават в продължение на почти триста години. "Бачковският манастир се превръща в един от най-големите културно-просветни и духовни центрове на Грузия зад граница, заедно с Гърция, Сирия и Израел. Към края на XI в. тук се създава философска школа, известна като «Петрицонска». Тук твори и нейният най-виден представител, философът неоплатоник Йоан Петрици". — <http://www.pravoslavieto.com/poklonnichestvo/Gruzia/index.htm#2b>.

⁹⁷По-известен като Василий Велики – средновековен писател и богослов.

грузинския език, както и да бъдат въведени редица нови термини, които се използват и днес в грузинското езикознание.

Решителна роля за развитието на науката за езика в Средновековна Грузия имат трудовете на Йоан Петрици, посветени на проблемите на прозодията, правописа и пунктуацията.

Татаро-монголските нашествия в Грузия през XIII в. прекъсват езиковедската традиция за векове напред. От XVII в. нататък грузинската култура попада под силно европейско влияние. Първата грузинска печатница е основана през 1620 г. в Италия, а първата в самата Грузия – през 1709 г. в Тбилиси.

През периода XVII–XVIII в. грузинските учени се докосват до опита и постиженията на арменските и руските граматисти, оформили възгледите си под силното влияние на гръко-римската традиция.

На бял свят излиза тълковният речник на княз Сулхан-Саба Орбелиани [□□□□□□-□□□□ □□□□□□□□ (1658–1725)], включващ ок. 25 хиляди лексеми. През 1737 г. излиза и първата грузинска граматика, при написването на която участва самият грузински принц Вахушт⁹⁸ – историк и географ, син на цар Вахтанг VI, наричан още «Ерудит» и «Законотворец». По същото време (XVII в.) в Рим на два пъти се отпечатва грузинска граматика на латински език, както и грузинско-италиански речник, публикуван през 1724 г.

Антоний Католикос I⁹⁹ съставя две подробни грузински граматики. Пак той завещава на идните поколения множество трудове на богословска, историческа, философска, реторична и историко-литературна тематика. Особено ценно за историята на грузинската литература е произведението му “Мерената реч”, което съдържа богати биографични и библиографски сведения както за древните грузински писатели, така и за неговите съвременници (XVII–XVIII в.).

Приносът на славянските народи.

⁹⁸По-известен е с името Вахушти Багратиони (1695/96–1758).

⁹⁹Истинското му име е Багратиони Теймураз – виден политически и църковен деятел, дипломат, писател, философ, историк и граматик.

Термините, които обикновено се използват за назоваване на постулирания предходник на всички славянски езици са най-често два – общославянски (рус. общеславянский, англ. Common Slavic, фр. Slave commun) и праславянски (рус. праславянский, англ. proto-slavic, фр. protoslave, нем. uhrslavisch). Те са най-често синоними като изборът е въпрос на научна традиция. Така напр. в българската езиковедска традиция се използва обикновено терминът „праславянски“. Терминът „общославянски“ би могъл и най-често се разглежда и като типологичен.

[...]. За праславянския може да се каже, че той е съвкупност от близки племенни диалекти в кръстосващата се обстановка на конвергенция и дивергенция, но за един език в народностен или в друг съвременен смисъл не може да се говори. [...].

Предполага се, че диалектното членение на праславянския започва едва към началото на VII в., въпреки че някои автори (напр. Р. Крайчович) смятат, че е започнало малко преди V в. Някои от фонетичните изоглоси, въз основа на които се установяват диалектните ареали, могат по същество да се датират едва след 500-а година сл. Хр. То е предопределено от динамичния модел на праславянския език, който предполага единството на конвергентни и дивергентни процеси. Словашкият лингвист Р. Крайчович въвежда като работен термин понятието „макродиалект“, който предполага вътрешно деление на по-малки сектори в рамките на по-обширния ареал. [...] Праславянският е бил разделен на два макродиалекта. Някои автори смятат, че това деление е с една и съща хронология, но има основания да се смята, че по-рано са се обособили източният и западният макродиалект, докато делението на северен и южен макродиалект възниква, когато славяните са живеели на по-голяма географска територия. До първите макродиалекти води разселването на племената на запад и контактите им с чуждоезични племена. Втората подялба (север-юг) е свързана с новите териториални изменения и с ограничаване на връзката между предците на днешните западни и южни славяни, с вторичното сближаване между предците на днешните източни и южни славяни (Лашкова 2000: 32–33; 35; 40–41).

Приносът на южните славяни. Приносът на България. До царуването на княз Борис I, българският език (както и останалите славянски езици) не разполага със собствена писменост. Опитите да се заменят латинските и гръцките букви със знаци, заимствани от прабългарските руни¹⁰⁰, съставени от черти и резки («чръти» и

¹⁰⁰В студията си „За произхода на прабългарите“, Рашо Рашев (http://www.kroraia.com/bulgar/rashev_bg.html: 3–4) прави следното важно уточнение: „Отдавна е установено, че през Ранното Средновековие народностната принадлежност е била твърде динамична категория поради масовите миграции и етнически смешения. Ето защо не бива да ни учудва, че дори в хомогенната структура на прабългарската аристокрация В. Бешевлиев (1981: 22) успя да изолира три различни по произход етнически съставки: тюркска, иранска и угро-финска. [...]. Ако подобна етническа пъстрота е съществувала в тесните рамки на аристокрацията, толкова повече тя трябва да се очаква в прабългарския масив като цяло. Тъкмо такава възможност допускат някои съветски, а след тях и български археолози [А. Смирнов (1951: 10–12); Н. Мерперт (1951: 14 и сл.); Ст. Станчев, Ст. Иванов (1958: 93); Ст. Ваклинов (1977: 28–29) – бел. а.]. Те смятат, че към

собствено тюркската прабългарска група са се влели останки от старото иранско (алано-сарматско) и угро-финско население в Източна Европа, където прабългарите се появяват от просторите на Централна Азия. Това население – особено сарматите и аланите – оставя според тях забележими следи в материалната култура на прабългарите... [...]. Новите проучвания показват, че в Източна Европа са съществували две рунически системи, които са част от общо шестте рунически писмености, разпространени през Ранното Средновековие от Монголия до Унгария. Не може да бъде изключена възможността руническо писмо да са използвали не само тюрките, но и други етнически групи. Може би най-добрият пример са рунообразните надписи от старобългарските манастири при Мурфатлар и Равна". Много интересни идеи относно етнонима "тюрк" предлага М. Сидоров (1997: 35–36): "Руският учен Д. Е. Еремеев в труда "Тюрк – етноним от ирански произход" (1990) се позовава на древната книга Зенд Авеста [«зенд» на средноперсийски означава 'превод, коментар', т.е. "Основен текст и коментар" (б. а.)]. В тази книга се споменават **"турите с бързите си коне"**. Тези авестийски **тури** в персийските източници са наричат **саки**, а в древногръцките – **скити**. Еремеев обръща внимание на онова място в Зенд Авеста, където се описва произходът на ираноезичните народи. Там се споменава легендарният родоначалник Траетон. Този Траетон е имал трима сина: Тура, от когото произлизат **турите**, т.е. **саките / скитите**, Сайрим, от когото произлизат **савроматите**, и Айра, който е прародител на **арийците**. [...]. Една част от иранските тури, придвижвайки се на изток, на първо време са покорили тохарите и тувите, а след това и други народи. Иранската, т.е. индоевропейската дума **тура** в езика на тези покорени (по-голямата част от които са били монголски) народи се е преобърнала в **тюр (tūr)** в периода между III и V век и е станала нарицателна за съвсем други народи. [...]. Така излиза, че старите българи, които във всички стари славянски източници се наричат **българи**, са **тури** само доколкото са **скити (сколоти)**. Във всички случаи те не са **тюрки**, а причините за наличието на някои сходни обичаи, които объркват изследователите, трябва да се потърсят във военнополитическата и културно-религиозната експанзия на иранските тури на изток". Като изследва в съпоставителен план някои от най-известните рунически писмености, Войников (цит. съч.: 1; 10; 20–21) подчертава следното: "Официалната ни наука причислява прабългарските рунически надписи към групата на тюркските руни, без да се задълбочава повече в проблематиката или да прави сериозни опити за дешифрирането им. Основната заслуга за разчитането им има Г. Турчанинов, изследвал аланските /староосетинските/ надписи, известни като донскокубански надписи, откривани върху територията на Кубратова България, Кабардино-Балкария, Осетия и по-късната салтомаяцка (в други източници се употребява терминът *салтово-маяцка култура* – бел. а.) археологическа култура, чийто носители са алани и прабългари. П. Добрев прилага успешно методиката на Турчанинов и с помощта на източноиранските езици разчита голям брой от прабългарските надписи, откривани на територията на Балканите. Така днес имаме сравнително голям набор от дешифрирани алано-прабългарски руни. [...] алано-прабългарските руни са много по-стари по произход от тюркските руни, с които имат само много далечна повърхностна прилика. [...] алано-прабългарските руни [...] показват известни паралели с ашуйската, финикийската писмености и германските руни". В статията си "Формиране на старобългарската култура VI–XI век" (http://www.kroraia.com/knigi/sv/sv_1_3.htm#IV: 29), Ваклинов посочва следното: "Районите на разпространение на прабългарите в северночерноморските степи (Приазовието) се характеризират с ареала на т.нар. «салтово-маяцка култура». Това е една своеобразна култура, която представлява резултат от повече от двувековната симбиоза на тюркската прабългарска култура със сармато-аланската, по произход иранска култура на местното заварено население, оцеляло след хунското нашествие. Салтово-маяцката култура носи названието си от двата големи паметника по течението на р. Донец и р. Дон: градището и некропола при с. Салтов на р. Донец и градището при с. Маяцкое на р. Тихая Соена, приток на Дон. Нейните паметници се датират в периода VII–X в. и разкриват ония страни на материалната и духовната

«рези»), не се увенчават с успех. Безуспешни остават и опитите буквите от гръцката азбука да се нагодят механично към особеностите на българската фонетика.

След покръстването на българите решаването на въпроса за писмеността се налага с особена острота по две причини. Първата се свързва с богослужението на гръцки език, което новопокръстените не възприемат. Втората причина се свързва с нарасналото влияние на Цариградската патриаршия, заплашваща да наруши духовната независимост на българската държава. Като изключителен държавник и надарен политик, Борис Михаил разбира голямото значение на родноезиковата писменост за съхраняването на държавността и националната идентичност. Защо Борис I се е ориентирал към православна Византия, а не към римокатолическа Европа е въпрос, добре проучен и осветлен в българската история. Важно е да се подчертае, че, по всяка вероятност, българският княз избира Цариградската патриаршия и поради либералното ѝ отношение към езиците извън «свещената тройка» (латински, старогръцки и иврит): обичайна практика в Константинопол била богослужебните книги да се превеждат на езиците на различните етнически общности.

Глаголицата – свещената азбука на българите. Най-старата позната славянска азбука е глаголицата¹⁰¹. Тя е създадена от Св. Константин-Кирил Философ в началото на IX в. (ок. 862–863 г.) във връзка с нуждата богослужебните книги да се преведат от гръцки на старобългарски език. Предполага се, че азбуката е наречена

култура на степното население на Причерноморието, които съответстват на класовата структура на обществото и на фазите на политическа организация. Извънредно важен е обаче фактът, че тъкмо към края на VII в., когато се появяват първите характерни белези на тая култура, тя получава широко разпространение на запад и югозапад по Долния Дунав, в Кримския полуостров, а през VIII в. и по средното течение на р. Волга и р. Кама. С други думи, появяването на тази култура в различни европейски области става едновременно с разместването на нейните носители. Хронологически това съвпада с разселването на прабългарите през втората половина на VII в., документирано от сигурни писмени исторически свидетелства”.

¹⁰¹Названието на азбуката на чешки е «hlaholice», на словашки, «hlaholika»; на полски е «glagolica»; на руски, «глаголица», а на хърватски, «glagoljica».

«кирилица» по името на своя създател. Названието «глаголица» възниква доста по-късно в Хърватско и идва от старобългарското слово **глаголь**, означаващо 'дума'. Тъй като **глаголати** означава 'говоря', глаголицата поетично била наречена «знаците, които говорят».

Названието на Кириловата азбука «Глаголица» се появява исторически много късно – едва към XVI в., и то без да може да се уточни къде и как първоначално то е било приписано като име на азбуката (Танев 2003: 31–32).

Глаголицата е система от знаци, отговарящи на характерните старобългарски звукове. Основните знаци за изписване на глаголическите букви са *кръстът*, *кръгът* и *триъгълникът*. Глаголическата азбука, в която не се прави разлика между малки и главни букви, поражда с екзотичната си графика. Според графичното изобразяване на знаците са познати две форми на глаголицата – *обла* («българска глаголица») и *ъглеста* («хърватска глаголица»). Облият вариант е по-старият и се характеризира с използването на кръгчета и заоблени криви; в ъглестия вариант преобладават прави ъгли и трапеци.

Глаголицата отразява изключително точно звуковия състав на говора на българските славяни от Солунско през IX век. Съвършенството на Кириловата азбука е резултат от гениалния езиков усет, огромните знания и високото чувство за дълг на нейния творец. По своите начертания глаголицата не прилича на нито една от известните тогава азбуки... В своеобразието на глаголическите букви се проявява дълбоката мъдрост и проникателност на славянския първоучител. Той съзнателно създава напълно самобитна писмена система като свидетелство за народностна и културна независимост на славяните¹⁰².

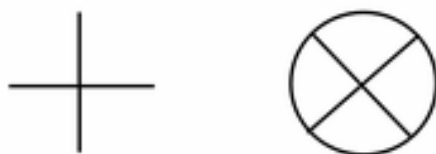
В зависимост от вариантите си глаголицата съдържа ок. 40 знака. 24 от оригиналните 38 букви са изведени от графичните знаци на средновековната курсивна гръцка азбука. Предполага се, че буквите за звуковете [ш], [щ] и [ц] са заимствани от еврейската азбука: те обозначават несъществуващи в гръцкия език звукове, които се срещат

¹⁰²http://bgnauka.com/index.php?mod=front&fnc=pub_page&pid=10569.

във всички славянски езици. Произходът на останалите буквени знаци е неизвестен.

Глаголицата е въведена за пръв път във Великоморавия. С нея са записвани държавни и религиозни документи и книги. Използва се и в създадената от Св. Константин-Кирил *Великоморавска школа*, където се обучават учениците на двамата братя. През 886 г. славянската азбука е забранена и голяма част от учениците на Св. Св. Кирил и Методий се спасяват с бягство в България, където основават нова школа. Благодарение на дейността им глаголическата писменост се разпространява из цялата страна.

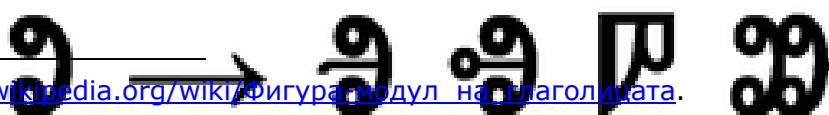
В продължение на повече от две десетилетия Йончев (2002)¹⁰³ изследва произхода на глаголицата и на кирилицата. Като проследява конструктивните промени на буквите в процеса на историческото им развитие, българският учен лансира хипотезата за съществуването на *фигура-модул*, представляваща "графичен символ на вселената и планетата Земя". В основата ѝ са заложи буквите **а** и **ѿ**, които символизират "графичен синтез на символите вяра и вечност":

Двете форми на фигурата-модул определят основните цикли в работата на Св. Константин-Кирил Философ:

- създаване на материята;
- структура на пространството;
- събития, станали на Земята, и възникването на живата материя;
- Вселената и времето;
- създаване на живот във водата и във въздуха;
- създаване на живот на сушата;
- допълнителни цикли:

➤ по създаване допълнително на букви от **ѿ**:

¹⁰³ http://bg.wikipedia.org/wiki/Фигура_модул_на_Глаголицата.

- по създаване на съставни букви за носовите (назалните) гласни:

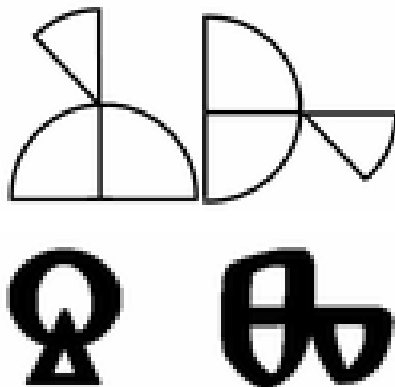

- по оформяне на глаголическите букви съобразно с руническите знаци от Плиска, откъдето личи логиката на вложения смисъл, название и звучене.

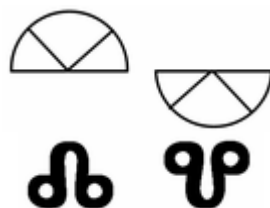
Според Йончев (*пак там*),

[...] цикълът завършва, когато всички линии от фигурата-модул се покрият и изпълнят от формите на буквите. Цикълът е контролна мярка. Той може да се изпълни от три, четири или повече букви. Всяка буква е начален знак на едно понятие.

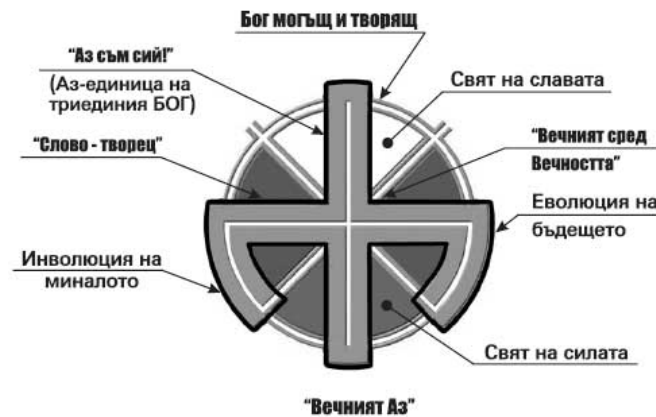
При работа с модула Св. Константин-Кирил Философ не излиза извън границите му, освен при две букви, свързани с названия на астрономически тела – «Земя» (**З**) и «Слънце» (**С**):

Важна роля във фигурата-модул играе хоризонталната линия, символизираща разделянето на въздуха (**Д**) от водата (**В**):

За значението на великото дело на Св. Константин-Кирил Философ и създадената от него глаголическа азбука съдим от статията "АЗ-ът на българите"¹⁰⁴, чийто текст се привежда по-долу с известни съкращения:

Глаголическият шифър на Константин-Кирил Философ

Векове след като е направено всичко възможно да се изчегърта от човешката памет Божественото дело на Светите братя Кирил и Методий, френските кралски династии (1559–1772) продължават да полагат в Рейнската катедрала официално и неофициално клетва за вяност пред Бог и Франция, страхопочтително положили треперещи ръце върху глаголически текстове от Евангелията, приемащи ги протоколно за свещени и с неясното съзнание за тяхната истинска сакрална същност.

Осем века преди това Православният народ на християнска България приема без колебание писмеността на Светите братя чрез възкресената от тях глаголическа азбука, защото сакралното значение на всяка буква-знак отговаря точно на определени думи и понятия от българския език. **Във всеки знак от тази азбука е заложено свещеното послание: "Да бъде във времето, до края на времената!"** Без всякакво съмнение азбуката глаголица е генетично свързана с българския родов корен и е отглас от Свещената Библия.

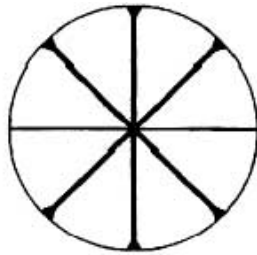
Ето какво пише по този повод посветеният български писател Йордан Вълчев след десетилетия изследвания върху общия смисъл на буквените названия на Глаголицата чрез правописни анализи и разчитане на видимото: "И понеже няма друго «видимо», питаме се как «невидимото» да прояви смисъла си, как да проговорят многобройните останали названия на буквите. Такъв въпрос са си задавали всички досегашни изследвачи, търсейки отговора в много древни и съвременни езици. Така изследвачите са останали без положителен отговор и чужденци са решили, че Глаголицата е нещо "безредно и несъвършено", както цитира акад. Емил Георгиев. Това решение са възприели и българските учени. Решението е щяло да бъде обратно, Глаголицата е щяла бързо да проговори, ако е било съобразено, че тя не е само слово, че словото ѝ е отражение на определени исторически обстоятелства. Сиреч: Глаголицата е история, свързана с определения исторически момент, в който е сътворена. И ако тъкмо това

¹⁰⁴<http://www.travelguide-bg.com/articles/article.php?id=46&print=1>.

беше изучено, езикът ѝ, именно българският ѝ език, щеше незабавно да се прояви!

Глаголицата, както казахме, е отглас от Свещеното Писание. По тази причина тя неслучайно е наречена «Свещена българска глаголица». Нейното съдържание и значение – явно и скрито, видимо и невидимо – с удивителна лаконичност и хармония ни дава ясна представа за света, в който живеем, и се явява като Азбука на Богопознанието.

Философско тълкувание на ключа-модул Българската християнска инсигния

"Християнската инсигния"
(Инициалите на Иисус (I) Христос (X))

Всяка форма в глаголическата азбука се получава от ключа-модул, известен от православните канони като Българска християнска инсигния.

Философското тълкувание на ключа-модул дава нагледна представа за заобикалящия ни свят. В него се отделят трите основни полета: на земния материален свят, на междинния астрален свят и на космическия – божествен свят. Всички те намират своето място в условния кръг и неговия център-точка, която нашите праотци са наричали изява и проява на Вечния и безкраен Бог. Нанесеният хоризонтален диаметър означава 'Светлината' – Лъчът, който отделя видимото от невидимите (Битие 1:3).

Хоризонталната линия е на Словото и неговото проявление във времето: "Да бъде..., стана..." (Битие, гл. 1... гл. 50). Хоризонталният диаметър, според философското тълкуване, има още една характеристика. Тази линия отделя категорично материалния видим от невидимия духовен свят и носи в себе си символа на пасивното женско начало.

Вертикалният диаметър е лъчът, който идва от най-високата точка на окръжността и представлява активното мъжко начало или проявата на Създателя, Твореца на Светия Дух. Така се образува равнораменният кръст, който съдържа в себе си лъчите на Словото и на Твореца.

[...]. Кръстът е най-универсалният и точен символ на проявата на духа в материята (еволюция) и на материята в духа (инволюция). Сакралността на символа е известна, откакто свят светува, но той трайно се утвърждава с приемането на християнството. Чрез Голгота възкръсналият Божий Син Исус Христос преминава от материалния свят в духовния. Или казано другояче, експлозията в материалния свят се превръща в имплозия в духовния, божествен свят. Това по същество са инволюцията и еволюцията или преминаването от едно измерение в друго.

[...]. Като познаваме философското тълкувание на ключа-модул – Свещената българска инсигния, можем да разтълкуваме всеки знак от Свещената азбука – Българската глаголица. В нея откриваме истини с разнопосочна тематика, групирани в няколко по-важни направления:

- генетично начало и развитие на човешката личност, род, общество и човечеството като цяло;
- планетарен модел на Слънчевата система с митичните и все още неизвестни на сегашната наука планети.

Една от най-големите изненади е визираната в глаголическото писмо десета планета от Слънчевата система, обект на откриване и изучаване от астрономите буквално в най-ново време. Също така много преди Коперник [*Mikołaj Kopernik* (1473–1543)] и Галилей [*Galileo Galilei* (1564–1642)], гениалният ни Философ е поставил съответстващата буква, визираща планетата Земя, като кълбо, заедно с нейната слънчева орбита.

Глаголическият "АЗ" и "АЗ"-ът на българите

При философското тълкуване на ключа-модул откриваме, че един от тези знаци прави особено впечатление. Той се отличава от останалите със своята категоричност, стабилност и равновесие на формата. Това е първата буква от азбуката (А) със сакрално значение 'АЗ'. Това е и знакът, означаващ началния генетичен код на всеки човек на земята.

Поставяйки знака в основната фигура-модул, можем да открием посланието, закодирано в него, както и многопосочни философски тълкувания.

Равнораменният кръст е символ на Словото-Творец. Това е проявата на Словото, оплодено от действието на Създателя, на Твореца. В резултат на това са се получили (родили) дъги, успоредни на кръга и насочени към материалния видим свят. Те се явяват като своеобразни закрилници на земята, на човешкия род.

Така се образува първият глаголически знак – на Вечния сред Вечността – Велик "АЗ". Лявата страна е духовното изражение на Бог Отец, а дясната страна е проявлението на Бог Син в материалния свят.

Тук е мястото да отбележим, че лъчите на проявлението на Бог Отец, Бог Син и Светия Дух, проектирани на земята в обратен ред (без водоравната линия на Словото), образуват основния Символ на живота. В Библията, кабалистиката, в езотериката и др. учения семантичният знак е известен като "Дърво на живота". Писменият знак "Ж" от азбуката-кирилица изцяло повтаря съдържанието на символа, както и сакралното му значение 'Живети'. Това е знакът на създадения живот на земята с цялото му многообразие, проектирано от Бога. Уточнението му е особено важно, за да се подчертае, че линията на Словото участва в изграждането на знаци, които имат сакрално значение и са свързани с изявата на Бога или Човека. "АЗ"-ът е един от тези знаци.

В Библията е казано, че Бог е създал човека по свой образ и подобие (Битие гл. 1:26). И че Словото единствено на човека е дадено. Създателят-творец, "Вечният АЗ", създава по свой образ и подобие "Човешкия АЗ". Всеки човек на земята притежава специфичен и неповторим негов "АЗ", даден му чрез Словото-Творец от Бога. "АЗ"-ът отделя личността и изявява индивидуалността...

Становище, съзвучно с гореизложеното, застъпват и други български автори:

Множество учени от разни страни, включително и от нашата, са доказвали с подкрепата на разни съображения положението, че глаголицата е дело на Св. Кирила и че тя е по-старата от двете азбуки. Като неопровержими доказателства остават ония древни слова на Черноризеца Храбър, които би трябвало да се очаква да бъдат казани именно от него и които изтъкват, че в изнамерената от Константин Мъдреца азбука първа буква е "АЗЪ" – буквата, която била: "Божи дар за славяните". Храбровите слова изтъкват, че тази Кирилова буква била различна от "поганската" гръцка буква "АЛФА" = (α).

Това доказателство се обуславя от обстоятелството, че първата буква на глаголицата [...] – буквата "АЗЪ", има образа на кръста. Знае се, че кръстът

като образен знак е символът на Христовата вяра, която често бива наричана «Божи дар за хората».

[...]. Мисълта, че Св. Кирил е посветил своята азбука на най-високата християнска философска отвлеченост Светата троица във връзка с трите основни образно-геометрични съставки: кръста, триъгълника и окръжността, които участват в рисунъка на редица от глаголическите буквознаци, заслужава най-голямо внимание, защото напълно се съгласува с онзи особен дух на мистика, който плътно е обгръщал Кириловото време (Танев, *цит. съч.*: 31–32).

През периода IX–XI в. старобългарските книжовници ползват както глаголицата, така и новосъздадената българска азбука – кирилицата. През X в. кирилицата се усъвършенства чрез опростяване на някои графични елементи. От XII в. нататък глаголицата постепенно отстъпва място на по-опростената и усъвършенствана кирилица. В първоначалния си вид кирилската азбука е смесица между 24 гръцки букви и още 14 специфични знака, заети от глаголицата, както и от някои други азбуки.

Азбуката на Епископ Вулфила (311–383) – апостола на готите, [e] използвана, както показва сравнителният палеографски анализ, като първооснова при създаването на Кирилицата през IX в. "Б" /БУКИ/ е и езикова заемка от готския език и означава букви, книги, писмена (днес съответно *books* в английския, *boks* в шведския и норвежкия, *Bücher* в немския и т.н.) (Милев 2003: 12).

Година след публикуването на цитираната статия, в друга своя книга Милев разкрива нещо още по-забележително:

[...] все по-реални очертания придобива тезата, че при създаването на кирилските букви през IX–X в. в Североизточна България е използвана и готската азбука на Епископ Вулфила (311–383). Както е известно, Светите братя Кирил и Методий всъщност създават глаголицата, а не кирилицата. Кирилските букви са творение на техните ученици. [...]. В кирилицата ще открием до голяма степен **припокриване с азбуката на Вулфила**, което е видно още от пръв поглед. Дори да приемем, че кирилицата изхожда от гръцкия "оригинал", от който заимства 24 букви, поне три от новосъздадените букви са идентични със сътворените през IV в. от Вулфила – "б", "ч", "ї" (последната съществува в средновековния църковнославянски книгопис, а днес дори е запазена със съответната фонетична стойност в украинския). С тази буква – "ї", съответстваща на й, Вулфила всъщност създава и първата графема за дифтонг в историята на европейската писменост. [...].

При най-малко три букви, съвпадащи в готската азбука и в кирилицата, може да констатираме и графична, и фонетична идентичност. При "ї" и "ч" имаме и съвпадение на цифровия еквивалент, съответно = 10 и = 90. Нека припомним, че в онази епоха, когато арабските цифри все още не са

навлезли в употреба, буквите освен в словесен смисъл могат да се употребяват и с определена, строго фиксирана цифрова стойност.

[...]. В готски ръкопис от X век, съхраняван днес във Виена, са отбелязани имената на буквите при Вулфила. Като ги сравним с тези, известни ни от кирилицата (а и от глаголицата), съпаденията са поразителни. "А" при Вулфила е "Азе" – по името на древни готски божества, а при славянската азбука е "Ази". "Б" при Вулфила е "бирканен", т.е. "брези", при славянските букви е "боуки", т.е. "букове", но и "книги". [...]. Самият рунически знак за "Б" е подобен на вулфилската и кирилската буква, което също говори за готски пракорен. "С" при Вулфила е "совило" (слънце), а в кирилицата е "слово" (дума). А на кирилския знак Д, означен като 'добро', съответства деветият от готската азбука, назован с близкото понятие "thyth", което означава също 'добро' [...]. Кирилското Ж, с наименование «живети», отговаря на готския рунически знак за **начало** (макар и да го няма в готската азбука, го има в надписи по нашите земи още в Късната античност) (Милев 2004: 36; 42–43).

Кои са факторите, принудили българите да заменят «Свещените писмена» с кирилицата? На този въпрос е трудно да се даде достоверен отговор. И все пак изчерпателните разсъждения на Танев (цит. съч.: 37–39; 63) може би се докосват до (поне част от) историческата истина:

От една страна, глаголицата е съставена въз основа на съвършени **научни азбучни начала за звуковия строеж изобщо на всички азбуки**, а, от друга, страна, буквознаковият рисунък я прави трудно приложима за практическа употреба, колкото и красив и художествено завършен сам по себе си да е той.

[...]. Самите буквознаци са едри по габарити, защото доста от тях имат сложни дребни рисункови съставки, а в полза на общото равнение на шрифта става необходимо по-простите по рисунък буквознаци да бъдат по-едро писани, за да се уравни с по-сложните по големина. Едростта на глаголическия шрифт и текст се проявява в разполагането на един писмен ред на много малко на брой думи, например само до две, три думи. За ония времена това неблагоприятно обстоятелство означава големи разходи от драгоценния кожен пергамент, върху чиито скъпи листове са писани книгите. Но това означава също, че даден текст има нужда да бъде подвързван в големи и тежки томове. Така глаголическите книги създават и немалко трудности за съхранението им поради обема си.

Това естествено се превръща в пречка за бързото и лесно разпространяване на глаголическата книжнина и книжовност. Тогава защо е станало така, че нейният създател – гениалният Св. Кирил, е лишил от възможността за широко развитие своето свидно дело – създаването на славянската Христова писменост.

[...]. При създаването на славянската писменост за задоволяване на политически нужди на империята възможно е било от страна на византийската власт да е поставено и политическо условие, с което солунските братя е трябвало да се съобразят, а именно: новата глаголическа азбука да бъде трудна както за писане, така и за четене, за да се подготви почвата в Моравия, когато в един бъдещ ден ще се възприеме в широка употреба лесната за писане и четене гръцка азбука, което ще

повлече и възприемането на гръцкия език в богослужението по образ и подобие на латинския език в католицизма.

[...]. Двамата солунски братя светци години наред, много преди да започне тяхната Христова Моравска мисия, са работили върху създаването на славянобългарската писменост. Дълги години е било работено успешно, и то все със знанието, следователно и с позволенията, на висшата власт на Византия. В дейността и труда на Св. Кирил и Св. Методий тази власт не е виждала нищо противодържавно и затова не ги е забранявала. От друга страна, висшата византийска власт не е давала ход на развитието на Кирило-Методиевото дело вътре, в пределите на империята.

[...] империята съзнателно се е отказвала от съдбовната мисия да ръководи славянобългарската просвета. [...].

Затова пък великата Четвърта хунобългарска империя – империята на каган Борис, поема създадената с толкова рвение и духовни подвизи славянобългарска писменост в мига, когато тя била сразена и обречена на вечно затриване след смъртта на равноапостола Методия. Хунобългарската империя приютява загиващата писменост, преобразува я, прави я годна за живот през идните хилядолетия и я предава на народите на бъдещето, за славата, честта и напредъка на човечеството.

История на старобългарския език. Старобългарският език е първият писмено засвидетелстван славянски език. Със своята звукова и граматична структура, както и с лексикалния си състав, старобългарският език се доближава най-много до праславянския език, с който си служат славянските племена през периода, когато все още изграждат относително единна общност. Естествено, липсват писмени документи от тази епоха: учените съдят за структурата на праславянския език от анализа на старобългарския, който до голяма степен отразява късното езиково състояние непосредствено преди разпадането на праславянския език на отделни диалекти и езици.

Възникването на старобългарския книжовен език е свързано с дейността на солунските братя Константин-Кирил и Методий. Главен източник, от който черпим сведения за тая дейност, са така наречените пространни, или панонски жития на двамата братя, написани от техни съвременници, най-вероятно от някой техен ученик, който не ни е оставил името си на автор. [...]. За нуждите на своята моравска мисия солунските братя Константин-Кирил и Методий превеждат на солунския български диалект най-необходимите за църковното богослужение книги. В Кирило-Методиевите преводи е отразена богато граматичната структура на тогавашния български език. Тъй като с веществени писмени данни за който и да било друг славянски език преди втората половина на IX в.¹⁰⁵ науката не разполага, Кирило-Методиевият старобългарски език е най-старият славянски литературен език, засвидетелстван документално. Като славянски език от

¹⁰⁵Най-старите писмени документи на руски език датират от XI–XII в., на сърбохърватски език – от XII в., на чешки език – от XIII в., на полски – от XIV в.

една толкова древна епоха той се е отличавал с голяма архаичност на своя граматичен строеж. Той е стоял все още доста близо до праславянския език, от който чрез продължителна и непрекъсната диференциация са се образували всички съвременни славянски езици. С тези си качества старобългарският език има неограничено значение за проучване историята на славянските езици (Мирчев 1985: 5; 7).

Видни старобългарски книжовници. Веднага след като създава глаголическото писмо, Св. Константин-Кирил превежда “Изборно Евангелие” от гръцки на старобългарски език и полага основите на книжовния език. Огромно значение има неговият “Проглас към Евангелието”, който Христо Трендафилов¹⁰⁶ окачествява с термина *жанр-прецедент*:

Прогласът към Евангелието на Св. Константин-Кирил Философ, едно от първите оригинални произведения на старобългарски език, продължава да излъчва дискуссионни въпроси към славистите и днес, цели 145 години след своето откриване и публикуване¹⁰⁷. В три от запазените четири преписа творбата предхожда славянско четвроевангелие, произхождащо от манастир. Що се отнася до времето на написването му, то с основание се приема, че произведението е създадено малко по-късно от първия превод на Изборно Евангелие, осъществен с изобретената от Св. Кирил глаголица, т.е. написано е по повод на пълния превод на славянското четвроевангелие¹⁰⁸. Прогласът е предхождал новопреведеното Евангелие, така както Кириловото разсъждение върху изкуството на библейския превод (запазено частично в т.нар. «Македонски кирилски лист»¹⁰⁹) вероятно е предшествовало първоначалния превод на Изборното Евангелие¹¹⁰.

Първият превод на Св. Константин Кирил Философ е културен подвиг, който и до днес привлича със съвършенството си.

В него са се проявили необикновената езикова дарба, култура и далновидност на Св. Константин-Кирил. Той е съумял съвсем точно да предаде смисъла на текста от гръцки – обработен език с хилядолетни

¹⁰⁶<http://liternet.bg/publish3/htrendafilov/proglas.htm>.

¹⁰⁷Според Трендафилов (цит. съч.), “Първите издания на Прогласа по Печкия препис от XIV в. са осъществени през 1858 г. в: *Русская беседа*, III, 9, Москва, 1858, с. 111–114, и в *Известия императорской Академии наук по Отделению русского языка и словесности*. Т. VII, выпуск 3. СПб, 1858, с. 145–148. Хилендарският препис от XIII в. е издаден най-напред от Архимандрит Леонид [*Лев Александрович Кавелин* (1822–1891)] в неговото *Историческое описание сербской царской лавры Хилендара*. Москва, 1858, с. 119–121”.

¹⁰⁸Якобсон (2000: 105). Цит. по Трендафилов (пак там).

¹⁰⁹За “Македонския кирилски лист” вж. Вайан (1948: 5–20); Минчева (1981: 3–19); Добрев (1981: 20–32). Цит. по Трендафилов (пак там).

¹¹⁰<http://liternet.bg/publish3/htrendafilov/proglas.htm>.

културни традиции, на български – дотогава говорима битова реч. За да създаде книжовен език, той е активизирал максимално възможностите на речта. В процеса на първите преводи се обогатява речниковият състав, усъвършенства се граматичната структура, развива се естетическата функция, установяват се книжовните норми за употреба на езиковите средства. Обработен, обогатен и нормализиран, езикът на Кириловите преводи е послужил като образец за по-нататъшното изграждане на литературния старобългарски език. За съвсем кратък период в Моравия и Панония този език укрепва в оживената преводаческа дейност и оригиналното творчество на Кирил, Методий и техните ученици¹¹¹.

Св. Климент Охридски (ок. 840–915). Св. Климент навярно е роден в Солун или близо до Солун. Още като юноша придружава Светите братя Кирил и Методий в тяхната Моравска мисия и в Рим, където е ръкоположен в свещенически сан от самия папа [X]адриан II [*Hadrianus II* (?–872)]. След провала на Моравската мисия, Климент заедно с още неколцина видни ученици на Солунските братя успяват да се изплъзнат от гоненията на немското духовенство и се спасяват в християнска България, където цар Борис Михаил ги посреща сърдечно и им осигурява отлични условия за работа.

На събора в Преслав (893 г.) Климент бил избран за "първ епископ на българския език". Като свещеник и епископ той неуморно работил 30 години (886–916) за утвърждаване на християнската вяра сред своя народ. Денем той обучавал деца и юноши, а нощем се молел и пишел: превеждал книги от гръцки на български език; съставял проповеди за празници, които сам произнасял или неговите ученици ги прочитали пред новопокръстения български народ. Построил църкви и манастири. С молитвата си извършвал много чудеса.

Той опростил глаголицата и съставил буквите на тъй наречената славянска азбука «кирилица». Само в западната половина на тогавашна България Св. Климент имал ок. 3500 ученици, които приемали свещенически сан и постепенно измествали из България гръцкото духовенство с неговия непонятен за простия народ гръцки език¹¹².

Св. Наум Охридски. Св. Наум (ок. 830–910) израства в Мизия¹¹³ и също се присъединява към Солунските братя Св. Кирил и Методий.

¹¹¹ http://bgnauka.com/index.php?mod=front&fnc=pub_page&pid=10569.

¹¹² http://www.pravoslavieto.com/life/11.25_sv_Kliment_Ohridski.htm#1.

¹¹³ Наум винаги употребява неофициалното име на България или даже, което е вероятно, средновековното областно наименование на днешна Македония – Долна Мизия.

Известието на житиеписеца, че Наум е брат на Климент Охридски, повечето изследвачи приемат в духовен смисъл – че двамата са били най-близки съратници в голямата и продължителна борба за утвърждаване на славянобългарската просвета и книжнина. Изглежда истината е друга. Внимателният анализ на достигналите до нас факти не може да не доведе до убеждението, че може би действително Наум и Климент са били родни братя. Ролята на Наум, по-големия брат, по отношение на по-младия с десетина години и по-талантлив Климент (роден във втората половина на тридесетте години на IX в.), изумително напомня за нежните грижи и неотстъпната подкрепа на Методий спрямо Константин-Кирил. След смъртта на Методий на 6 април 885 г. Наум вероятно е един от най-близките му ученици...¹¹⁴.

За разлика от моравските и панонските ученици на двамата братя, хвърлени в тъмници, продадени в робство, а някои, като Горазд, дори убити, българите Наум, Климент и Ангеларий били прогонени от Моравия. След дълго и страдалческо скитане по чужди земи, те успели да се доберат до Белград, където били посрещнати с почести. Наум остава в североизточните български земи. Там, в Преслав, организира славянобългарско просветно и книжовно средище, където работи в продължение на седем години (886–893) и още толкова години (893–900) в Девол, където продължава просветителската дейност на Климент.

Наум е бил един от организаторите на съдбоносния Първи всебългарски църковно-народен събор, свикан в Преслав през есента на 893 г., прогласил славянобългарския език за официален държавен и църковен език, въздигнал Кирило-Методиевото дело за знаме на българската държава и народ, връчено от княз Борис-Михаил в ръцете на неговия достоен син и приемник – Симеон Велики¹¹⁵.

Константин Преславски. Епископът на Преслав, известен с името Константин Преславски (IX–X в.), е един от най-видните представители на *Преславската книжовна школа*. Смята се, че именно той е основоположник на старобългарската химнична поезия. Най-известното му произведение е “Учително евангелие” (893–894): изградено е от няколко части, сред които се открояват “Азбучна

¹¹⁴http://www.fortunecity.com/victorian/coldwater/293/naum_ohr.htm.

¹¹⁵http://www.fortunecity.com/victorian/coldwater/293/naum_ohr.htm.

молитва”¹¹⁶ и “Църковно сказание”. По нареждане на цар Симеон през 906 г. Константин Преславски превежда от гръцки на старобългарски език “Четири слова против арианите” от Атанасий Александрийски.

Йоан Екзарх. Виден средновековен български писател и преводач, Йоан Екзарх (IX–X в.) е представител на *Преславската книжовна школа*. Владеел е отлично гръцки език, поради което се смята, че е получил образованието си във Византия. Превел е произведенията на няколко византийски автори. Най-значим сред тях е преводът на произведението на Йоан Дамаскин “За православното християнство”. Йоан Екзарх пише и оригинални творби, от които черпим ценни сведения за организацията на Българската държава по времето на Симеон Велики. Най-значимото му оригинално произведение е “Шестоднев”.

Йоан Екзарх Български увенчава своето теоретично, научно и просветно дело с голямото си творение “Шестоднев”. Тъкмо “Шестоднев” е връхът на неговото творчество и истинско възплъщение на гениалния му замисъл да създаде светогледна система за българите, а оттук и за православното славянство. Този опит е изключителен в историята на българската философска култура. Тъкмо с това, че е обобщаващо творение, се обяснява фактът на широкото разпространение на “Шестоднева” и популярността на неговия автор в славянския свят. “Шестодневът” обосновава идеала за човешкото съвършенство и щастие върху принципите на разума и логично вплита в себе си нравствения идеал на епохата,

Йоан Екзарх има историческото предназначение да бъде философ, учен и моралист на епохата, т.е. да създаде миогледа на своя народ и да утвърди етичните принципи за човешкото самоусъвършенствуване и взаимоотношенията между хората. Той е един от първите културосъздатели в своята страна и, като продължител на делото на Константин Философ и Методий, е творец на славянската цивилизация и на славянския християнски миоглед. На делото на Йоан Екзарх трябва да се гледа двuasпектно. Първо, от гледище на огромния му принос в развитието на целокупната българска средновековна култура, и, второ, от гледище на мястото и ролята му в развитието на славянската и европейската цивилизация (Михаил Бъчваров, Божидар Пейчев: http://www.promacedonia.org/je/je_predg.htm).

¹¹⁶“Азбучна молитва е азбучен акростих от 40 дванадесетосрични стиха, написан на глаголица по реда на глаголическите букви. От 60-те години на XX в. преобладава мнението на Куйо Кувев, че *Азбучната молитва* е съчинена не от Свети Кирил, а от епископ Константин Преславски през 893–894 г., когато е било написано и *Учителното евангелие*”. — http://bg.wikipedia.org/wiki/Азбучна_молитва.

Черноризец Храбър. Името му се тълкува като 'храбър монах', макар че Храбър би могло да бъде и собствено име. Някои учени са склонни да приемат, че става дума за псевдоним, зад който се крият имената на други известни книжовници от епохата, та дори и на самия Симеон Велики, преди да заеме престола, по времето, когато все още е монах. Предполага се, че Черноризец Храбър (IX–X в) също е работил в *Преславската книжовна школа*. Сред произведенията му се откроява апологетичният трактат "Сказание о писменех" ("Сказание за буквите"), известно днес само като "За буквите". Заедно с "Беседа против богомилите" на Презвитер Козма, тази творба на Черноризец Храбър дава значителна представа за епохата. Тук се предлага откъс от знаменитото произведение:

Прочее преди славяните нямаха книги, но бидейки езичници, четяха и гадаеха с черти и резки. Когато се кръстиха, бяха принудени [да пишат] славянската реч с римски и с гръцки букви без устроение. Но как може да се пише добре с гръцки букви: *Богъ* или *животъ*, или *дзьло*, или *црькы*, или *УАІАННІЕ*, или *широта*, или *іадъ*, или *ждоу* или *ЮНОСТЬ*, или *іазыкъ* и други тям подобни. И така беше много години. След това човеколюбецът бог, който урежда всичко и който не оставя човешкия род без разум, но всички привежда към разум и спасение, смили се над човешкия род, изпрати му свети Константин Философа, наречен Кирил, праведен и истинолюбив мъж, и той им състави 38 букви: едни по образец на гръцките букви, а други пък според славянската реч. Изпърво започна по гръцки: те прочее казват "алфа", а той – "аз". От "а" започват и двете азбуки. И както гърците съставиха своите букви по образец на еврейските, така и той – по гръцките. Първата буква у евреите е "алеф", което ще рече "учение". Като се завежда отначало детето на училище, казва му се: "Учи се" – това е алеф. И гърците, подражавайки на това, казваха "алфа". И така се пригоди този еврейски израз към гръцкия език, че казват на детето "алфа", което значи на гръцки 'търси' вместо 'търси учение'. Подобно на това и Св. Кирил създаде буква "аз". Но като първа буква и дадена от бога на славянския род за развързване устата на онези, които чрез азбуката се учат на разум, "аз" се изговаря с широко отваряне на устата, а другите букви се изговарят и произнасят със слабо разтваряне на устата¹¹⁷.

В литературата съчинението на Черноризец Храбър се причислява към ораторската проза, като апология, но съчетана с публицистична полемика, където позицията на автора е представена под формата на дискусия, която е остро противопоставена на идейните му противници. Авторът уверено разрушава догматични тези, сред които, че между славянската и гръцката азбука има принципна разлика по отношение на възникването им и че гръцкото четмо има предимства пред славянското. Храбър напада

¹¹⁷http://www.pravoslaviето.com/history/09/Chernorizets_Hrabur/za_bukvite.htm.

триезичниците, като говори за равноправието между хората и възможността за усъвършенстването на всяко човешко същество. Това е доказателство за демократичното мислене в България през тази закостеняла епоха, както и за трудната политическа обстановка, с която Храбър е трябвало да се справи – едновременно да убеди византийците в правотата на българската християнска културна независимост и в същото време да утвърди важната роля на Империята в контактите и със славянската култура, без които християнството няма да се наложи и институционализира...¹¹⁸.

Презвитер Козма. Творил по времето на цар Петър I (X в.), Презвитер Козма е известен писател. Посветени на църковна тематика, най-известните му творби са “Беседа против богомилите” и “За монасите”. В “Беседа” Презвитер Козма полемизира с българските богомили и доказва, че учението на поп Богомил противоречи на Свещената божия истина.

“Беседа против богомилите” на Презвитер Козма е ярък пример за блестящо усвоена и талантливо приложена от книжовника литературна практика, носеща в изчистен вид литературната конвенция на епохата и в частност, тази на византино-славянския културен ареал. Принадлежаща на X век, “Беседата” демонстрира от една страна ерудицията на автора и неговата начетеност в божествените писания, а от друга, почти виртуозното му умение да превръща тази начетеност в литературен дискурс върху актуалните проблеми на църквата и обществото. Съчинението на Презвитер Козма надхвърля границите на традиционния тип антиеретична полемична литература. Неговата учителност е далеч по-всеобхватна, тя е не само морализаторска и екзегетична, но тя се докосва и до християнската философия, която е изведена в Свещеното Писание (Мончева: old.shu-bg.net/Fakulteti/pres/webs/Deinost/.../L.Moncheva.pdf.)

Св. Евтимий Търновски. Безспорно Св. Евтимий Търновски (ок. 1320–1330) е една от най-ярките фигури на Средновековна България. С огромен авторитет в православния свят, Св. Евтимий е най-известният български патриарх и последният предстоятел на църквата на Второто българско царство. Сведения за живота и делата му¹¹⁹

¹¹⁸ http://bg.wikipedia.org/wiki/Черноризец_Храбър.

¹¹⁹ “ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ (ок. 1325/1330, Търново – ок. 1401/1412) – български патриарх, обществен деец и писател, основател на *Търновската книжовна школа*. Произходът му, според някои изследователи, се свързва с известната фамилия Цамблаковци. Ученик на *Теодосий Търновски* в Килифаревския манастир... След смъртта на Теодосий посещава Студитския манастир в Света гора, където престоява до 1371. Завръща с в Търново, полага основите на *Търновската книжовна школа* в манастира “Света Троица”. Ок. 1375 е избран за патриарх на Българската църква. Обръща особено внимание на езика на превежданите произведения: реформира правописа, ревизира огромен брой преводи, пише обширни жития и похвални слова,

черпим от текстовете на негови ученици и последователи. Най-известният сред тях е "Похвално слово за Евтимий" на Григорий Цамблак, който описва личността и делата му по следния начин:

Защото кой народ, сроден с българския по реч, не прие неговите писания, неговите учения, труда и потта на този, който вместо с нозе да разнася евангелската проповед, си служеше с ръка, и вместо с апостолски мрежи – с перо, и така извличаше от дълбочината на невежеството спасяемите [...] и на тях (славяните) стана учител по благочестие¹²⁰.

През 1371 г. Св. Евтимий Търновски се връща в България и основава манастира "Света Троица" край Търново. Там полага основите на *Търновската книжовна школа*. До нас са достигнали общо петнадесет негови съчинения – похвални слова, жития и послания. Сред писанията на Патриарх Евтимий се открояват: "Житие на Иван Рилски", "Житие на Иларион Мъгленски", "Житие на Филотея Темнишка", "Житие на Петка Търновска", "Похвално слово за Михаил Воин", "Похвално слово за Йоан Поливотски", "Похвално слово за Света Неделя", "Похвално слово за Константин и Елена", и др. Част от трудовете му навярно е била унищожена след превземането на Търново от турските пълчища на султан Баязид¹²¹. Името на основателя на *Търновската книжовна школа* е свързано с извършената от него правописна реформа на българския език. Според Григорий Цамблак, като сравнил превода на Библията, Патриарх Евтимий поправил изопачените български църковни книги и те станали достойни на целия славянски свят.

Св. Киприан. Св. Киприан (1415–1419), митрополит Киевски, Руски и Литовски, е виден духовник и книжовник, представител на Търновската книжовна школа. Роден е в България и произлиза, както и Григорий Цамблак, от видния болярски род на Цамблаците.

води широка кореспонденция..." ("Български енциклопедичен речник" 1999–2000: 331–332).

¹²⁰http://bg.wikipedia.org/wiki/Григорий_Цамблак.

¹²¹Баязид I, наричан «Илдъръм» («Мълнията») [اول بایزید; турск. *Bayazıt* (ок. 1354–1403)].

Киприан е известен църковен писател, редактор и преводач на богослужбени книги и на "Кормчията", автор на жития на руски светци, например на Св. Петър Московски. Той пише статии по литургика, събира писмената на руски духовници и князе, води обширна кореспонденция с голяма историческа ценност¹²².

В статията си "Българският дух в руското православие"¹²³ Горан Благоев оценява по следния начин книжовната дейност на Св. Киприан:

[...] Св. Киприян Българина изградил истински духовен мост между българската и руската православна култура. Десетилетие след смъртта му престола на великоруските митрополити заел неговият племенник – Григорий Цамблак, който написал за своя чичо, обръщайки се към руския народ: "Него нашето отечество откърми, пък на вас Бог го дари; и нему вие за много се наслаждавахте; ние се лишихме. И вие с него се украсявахте, а ние от желание за него тъгувахме, и с него вие преуспявахте, като растяхте в заповедите Господни!" Имената на Киприян и Григорий Цамблак са свързани с времето на второто българско влияние в руската култура.

Пак там Благоев привежда и цитат на Лихачов, от който е видно как руските учени оценяват дейността на българските духовници и книжовници:

Ние в Русия изпитваме чувство на голяма благодарност към България за своя литературен език, за началото на руската литература и за ония забележителни идеи, които са били провъзгласени през Симеоновия век - общочовешките идеи... Църковнославянският език, пренесен в Русия от България не само чрез книгите, но и устно – чрез богослужението, веднага става в Русия своеобразен индикатор на духовните ценности. България даде на източните славяни висшия слой на езика, «полюса на духовността».

Григорий Цамблак. Киевският митрополит Григорий Цамблак (ок. 1364/65–1420) е бележит български средновековен проповедник, писател и химнограф. Ученик на Патриарх Евтимий, Григорий Цамблак е един от най-видните представители на *Търновската книжовна школа*. Литературният му стил се отличава с приповдигнат тон и многословие. Според Константин Иречек [*Konstantin Josef Jireček* (1854–1918)], в това отношение Григорий Цамблак остава ненадминат

¹²² [http://bg.wikipedia.org/wiki/Киприан_\(митрополит\)](http://bg.wikipedia.org/wiki/Киприан_(митрополит)).

¹²³ http://www.euro2001.net/index.shtml?page=statia&file=issues/1_2004/stat_9.html.

в българската литература. Автор е на множество жития и похвални слова, сред които се открояват: “Житие на Йоан Сучавски” [“Мъчение на Йоан Сучавски” (1402)], “Житие на Стефан Дечански” (1407–1408), “Разказ за пренасяне мощите на Света Петка от Търново във Видин и Сърбия” (1407–1408), “Похвално слово за Митрополит Киприан” (1409), “Похвално слово за Патриарх Евтимий”, което съдържа ценни сведения за живота на Св. Евтимий Търновски (описва се обсадата и превземането на Търново през 1393 г., както и легендата как ръката на палача се вкаменила преди екзекуцията на Евтимий), “Книга Григория Цамблака” – единственият сборник на средновековен славянски писател, съставен само от негови произведения.

Константин Костенечки (ок. 1380 – ок. 1431) е средновековен български книжовник и историк, представител на *Търновската книжовна школа*.

Според К. Иречек, Константин Костенечки е роден в град Костенец, откъдето идва и второто му име, а според Ватрослав Ягич [*Vatroslav Jagić* (1838–1923)] – той е роден в Кюстендил, тъй като последното име на града идва от името на най-известния владетел на Велбъждското деспотство – Константин Драгаш, а оттук > *Константинова баня* > *Кюстендил (Костенечки)* > *Кюстендил*¹²⁴.

Като поема защитата на голямото културно и литературно дело на Св. Евтимий Търновски, Костенечки създава *Ресавската книжовна школа* и я ръководи умело дълги години. Творбите му издават голяма начетеност: Костенечки ползва свободно класическите за онова време византийски източници – качества, заради които приживе си спечелва прозвището «Философ».

С творчеството си Константин Костенечки оказва дълготрайно влияние върху по-сетнешната южнославянска литература и обучение. В своите творби често цитира класически философи и автори, с което допринася за въвеждането на класически, най-вече древногръцки елементи в южнославянската философия и литература. Със своите произведения за

¹²⁴http://bg.wikipedia.org/wiki/Константин_Костенечки.

Стефан Лазаревич, Константин Костенечки е смятан за един от основоположниците на Ранното Възраждане в Моравско...¹²⁵.

Една от най-известните му творби е "Житие на сръбския деспот Стефан Лазаревич" (1431) – пространна биография на неговия покровител, съдържаща ценни географски данни и исторически подробности за епохата. Като добър познавач на средновековната сръбска литература, Радослава Трифонова¹²⁶ анализира подробно жанровете и стилистичните особености на "Житието":

Житието за деспот Стефан (Кашанин [*Milan Kašanin* (1895–1981)] 1975: 398) е с голямо значение за сръбската книжнина. Писано е между 1433/39 г., по поръчка на тогавашния сръбски патриарх Никон. По жанр най-често бива определяно като "светска биография" (Бирнбаум 1972: 277–281). Макар че е създадено с цел да се канонизира деспотът и да се установи неговият култ, това произведение вече показва тенденцията в сръбската агиография към отдалечаване от класическите форми на жанра, в посока към хуманистична историчност при описанието (сравнения с античните личности, с цитати не само от Библията, но и от античната историография – Херодот [*Ἡρόδοτος ἱκάρωνσσεύς* (484–425 пр. Хр.)], Тукидид [*Θουκυδίδης* (ок. 455/60 – ок. 404 пр. Хр.)]¹²⁷ и др.). Авторът е използвал и популярните по това време флорилегии с антични и библейски мъдрости с название «Пчела», които вече са били преведени от гръцки на сръбски и български език (Чижевски [*Дмитрий Иванович Чижевский* (1894–1977)] (1970) и Кузидова (2004: 70–75). Описвайки събитията и личностите като непосредствен свидетел, Константин е внесъл в житието си и мемоарни елементи и генеалогия на Неманичите¹²⁸ до княз Лазар (т.нар. «Кратък родослов»).

По стил житието прилича повече на византийските хроники или на елинистична биография (забелязват се влияния от Житието на Александър Велики от Плутарх [*Πλούταρχος* (ок. 50/46 – ок. 120/27)]). Константин Костенечки обича да използва в текстовете си сложните византийски реторични фигури. Заплетеният му стил илюстрира и склонността му към необичайни литературни конструкции. Често в прозаичните си

¹²⁵ Пак там.

¹²⁶ <http://www.rastko.org.yu/rastko/delo/11941>.

¹²⁷ ТУКИДИД [...] – древногръцки писател и историк. По време на Пелопонеската война 424 пр. Хр. командва атинската ескадра ок. бреговете на Тракия (дн. Егейско море). Загубва битката със спартанския полководец Брасид [*Βρασίδας* (?–422 пр. Хр.)], заради което е осъден на изгнание. В продължение на 20 год. събира материали за своята бъдеща книга. Завръща се в Атина през 404 пр. Хр. и започва да пише "История" (в 8 кн.) – за Пелопонеската война (431–404 пр. Хр.); изложението стига до 411 пр. Хр. За разлика от Херодот [*Ἡρόδοτος ἱκάρωνσσεύς* (484–425 пр. Хр.)], Тукидид обръща особено внимание на проверката на фактите и събитията ("Български енциклопедичен речник", *цит. съч.*: 1107).

¹²⁸ Неманичите или Неманчите са средновековна сръбска династия, управлявала Рашка. Династията носи името на първооснователя – Стефан Неманя, велик жупан, извоювал независимостта на Рашка от Византия през 1180 г. и положил основите за по-нататъшно утвърждаване и възход на държавата". — <http://bg.wikipedia.org/wiki/Неманичи>.

произведения той използва сравнително големи по обем акростихове. Само в разглежданото житие има три редици акростихове: десетословен акростих (образуван от десетте кирилски букви с числена стойност, които символично напомнят Декалог, т.е. десетте Божии заповеди), акростих с 93 букви (Странолюбивом на земљи владару, страни раб приноси славное деспоту Стефану. Преводник Константин) и акростих на заключителния плач...

В "Житие за деспот Лазаревич" Константин Костенечки внася и непозната за средновековните текстове тематика. Особено място в него заемат географските описания – идиличното и поетично описание на сръбските земи, и особено на Белград. С този текст градът навлиза в сръбската книжнина и като обект на описание, и като реална обстановка, в която се развива действието. Градската и дворцовата среда са изпълнени с войнско съдържание (говори се за турнири, типични за късния европейски феодализъм).

Значението на старобългарската книжнина. Като изтъкват, че старобългарската литература има предимно преводен характер и не блести с оригиналност, някои учени омаловажават постиженията на старобългарските книжовници. Като се има предвид обаче кога е създадена тази литература, трябва да се подчертае, че наистина става дума за «Златен век» в културното развитие на България – страна, току-що приела християнството, която се очертава като просветителски център на Балканския полуостров. От подобна гледна точка може да се приеме, че високата оценка на старобългарската литература, която дава Танев (*цит. съч.:* 62), е напълно оправдана:

Но ние сме длъжни да отчетем и светлата поява на редица ярко изваяни, наистина дълбоко самобитни творения на славянобългарската книжнина, създадени през паметния Златен Симеонов век, като например житията на светите солунски равноапостоли, на Св. Климента и на Св. Наума, сказанието на Черноризеца Храбър, Шестоднева на Йоан Екзарх и пр.

[...]. Великата самобитност и неповторимия чар на славянобългарската книжнина ние трябва да търсим не в оригиналността на нейното съдържание, а там, където днес малко сме свикнали да търсим ценностите на духовното творчество. Те се разкриват и открояват преди всичко в безпримерното изковаване на необхватния свят на един съвсем нов, чудно звучен език и стил...

Приносът на Сърбия. Сръбският език и сръбската писменост.

Сръбският език спада към групата на западните южнославянски езици. В основата му са залегнали по-младите новоцокавски говори на цокавския диалект. Наличието на три основни диалекта (цокавски, кайкавски и чакавски) се определя от характерното произношение на въпросително-относителното местоимение *što*, *kaj* и *ča*. Някои

сръбски езиковеди смятат, че в основата на сръбския език е залегнал и т.нар. «торлашки диалект»¹²⁹. От историческа гледна точка развитието на сръбския език преминава през следните по-важни периоди (по Иванова 2000: 47–48):

- «сръбско-славянският период» започва от края на XII в. (от тогава датират първите запазени писмени паметници) и продължава докъм средата на XVIII в. Характеризира се с повсеместна употреба на сръбската редакция¹³⁰ на старобългарския книжовен език в богослужението и в други престижни сфери: през Средновековието сръбските владетели пишели официалните си документи на старобългарски език, представен в неговата сръбска редакция, но в административните и правните текстове се използвал предимно простонародният език, запазил почти непокътнати специфичните си характеристики, най-вече благодарение на широко разпространеното устно народно творчество;
- «руско-славянският период» започва от 30-те години на XVIII в. и продължава до последните десетилетия на XVIII в.: характеризира се с постепенното изоставяне на сръбско-славянската и налагането на руската редакция на старобългарския език, известна като «църковнославянски» или «черковнославянски език»;
- от края на XVIII в. до първите десетилетия на XIX в. – период, който се характеризира с непрестанен процес на «сърбизация» на черковнославянския език, непонятен за по-голяма част от народа;

¹²⁹Още кодификаторът на модерния сръбски език Вук Караджич [*Vuk Stefanović Karadžić / Вук Стефановић Караџић* (1787–1864)] в началото на XIX в. обръща внимание на торлашкия и пише в своя «Сръбски речник»: «Торлак – човјек који нити говори чисто Српски ни Бугарски. [...]. Други лингвисти (като Милан Решетар [*Milan Rešetar* (1860–1942)], Павле Ивич [*Pavle Ivić / Павле Ивић* (1924–1999)] и Далибор Брозович [*Dalibor Brozović* (1927–2009)]) класифицират торлашкия като стар шокавски диалект, под името **Призренско-Тимошки диалект**, защото някои поддиалекти използват думата **що** за **какво** (но това е характерно също и за диалекти в днешна България и в Република Македония). От друга страна други торлашки поддиалекти използват думата **кво**, **кикво** или **ко** (сравни книжовно българското **какво**)». —http://bg.wikipedia.org/wiki/Торлашки_диалект.

¹³⁰Тъй като сръбската редакция е официален език на феодалните сръбски държавни формации, тя притежава висок престиж, сферите на нейната употреба са значително по-широки, а нормата ѝ като цяло е много по-консервативна и стабилна. Способността за дистанцираност от конкретноисторическите етносоциални изменения, както и от иновационните тенденции в говоримия език за почти петвековен период получава силни импулси и от атонската монашеска република, където специфичният средновековен филологически универсализъм намира най-пълна реализация” (Иванова, *цит. съч.*: 48). По-нататък същата авторка отбелязва следното: “Обособяването на сръбската редакция на старобългарския книжовен език се извършва в продължение на няколко столетия, като измененията в най-голяма степен засягат фонетично-правописното ниво” (Иванова, *пак там*: 52).

- от края на първата четвърт до 70–80-те години на XIX в.: този период се характеризира с формирането на модерния сръбски стандарт.

Официалната сръбска писменост е кирилицата, която се състои от 30 букви. Латиницата се използва в общини, където освен сръбския, официален е езикът на някоя национална или етническа общност.

Най-старите писмени паметници [...] на сръбската редакция на старобългарския език са писани с кирилица и се явяват към края на XII в. (Мирославовото евангелие, Грамота на бан Кулин (1189), която съдържа своеобразен правилник за дейността на търговците в Дубровник). Това е езикът на всички сръбски църковни, книжовни, а донякъде и обществено-правни ръкописи чак до края на XVII и началото на XVIII в., когато в сръбската литература навлиза руско-славянският или църковно-руският език, т.е. руската редакция на старобългарския. За първоначалната сръбска редакция на старобългарския е характерно силното влияние на двете преславски школи, като предимство има едноеровата, в съответствие с особеностите на самия сръбски език, където не се различават вече два ера. Най-старият сръбски паметник – Мирославовото евангелие – е писано с едноерова кирилица, но има и два знака за носовките **а** и **е**. Но по-нататък за сръбската редакция е характерно изоставяне на носовките и замяната им с **оу** и **е**, което отговаря на сръбската фонетика. От XV в. са известни две нови школи на сръбската редакция на старобългарския език: т.нар. «Ресавска школа», която реформира правописа и, по образец на среднобългарската *Търновска школа*, въвежда диакритични знаци; другата школа е т.нар. «Босанска школа», отразяваща в правописната си система диалектното състояние в една сръбско-хърватска област, а именно т.нар. «икавизъм» – за [i] се употребяват трите знака за [i], [y] и [ě], а смесването на [i] и [y] е поначало характерна черта за южнославянските езици, в които [y] се уеднаквава по звучене с [i]¹³¹.

Първи стъпки на сръбските книжовници. При усложнена политическа обстановка на Балканите, първата централизирана държавна организация в Сърбия възниква през XIII в. Именно през този период по тези земи се усеща особено силно влиянието на латинския език и на католическия Запад. Това обстоятелство принуждава българските и сръбските владетели да лавират с променлив успех между източноправославната и римокатолическата институции в стремежа си да съхранят православната си ориентация и националната си идентичност. Тази историческа обстановка определя

¹³¹[http://bg.wikipedia.org/wiki/Редакции на старобългарския език](http://bg.wikipedia.org/wiki/Редакции_на_старобългарския_език).

до голяма степен насоките на развитието на сръбската книжнина през онази епоха. Както подчертава Трифонова¹³²,

Сърбите се борят за признаване на автокефалната сръбска архиепископия (Калич 1981). Широката мрежа от манастирски книжовни средища заздравява единството между църковната и държавната власт. Самият акт на канонизация на двамата представители от династията на Неманичите (баща и син, владетел и архиепископ) засилва авторитета на владетелската институция и укрепва родовото съзнание на сърбите. В манастирите Хилендар, Студеница, Жича и Милешева възникват и се развиват култовете към Св. Симеон (първия сръбски владетел със светско име Стефан Неманя) и Св. Сава (първия сръбски архиепископ със светско име Растко). Създават се и съответните агиографски произведения, необходими за писменото обезпечаване на тези два култа.

Следващите два века са белязани от още по-дълбоко нажежаване на обстановката – Балканският полуостров е нападнат от турски орди и християнските страни една след друга падат под чуждо робство. В друга своя статия¹³³ Трифонова посочва следното:

Културно-историческият контекст в Сърбия от края на XIV и през XV в. е белязан с тенденция към съхраняване на националната идентичност на сърбите в условия на чужда инвазия. Книжнината през този период отразява новата историческа ситуация на държавна разпокъсаност на Балканите. Известно е, че по това време в сръбската литература се развива косовската тема, създават се нови жанрове, променя се стилистиката и поетиката, обогатява се книжовният език. От една страна, трагичната смърт и мъченичество на княз Лазар при Косово дават силен тласък в религиозно-духовната сфера, но от друга страна – новото съдържание на сръбската литература от XV в. не нарушава дотогавашните книжовни традиции – новата светска тематика не противоречи на църковната.

Деспот Стефан – книжовник и покровител на изкуствата. След битката при Косово поле през 1389 г., в която войската на Баязид I сразява сърбите, а бащата на Стефан, княз Лазар Хреблянович [*Lazar Hrebeljanović / Лазар Хребельяновић* (1329–1389)] – загубва живота си, Стефан е принуден още непълнолетен да заеме сръбския престол. Притиснати от всички страни от турците, от унгарците и от размирните сръбски феодали, Стефан и майка му Милица сключват договор с

¹³² <http://litenet.bg/publish4/rtrifonova/agiografia.htm>.

¹³³ <http://www.rastko.org.yu/rastko/delo/11941>.

новия султан, като му дават за съпруга сестрата на Стефан — деспина Оливера.

По време на кризата, обхванала Османската империя след пленяването на Баязид, Стефан успява да лавира успешно в сложната политическа обстановка и да предпази държавата си от разорение, дори с цената на това, че отстъпва част от страната на брат си Вук. През 1410 г. обаче, по нареждане на Муса Кеседжия, Вук бил убит и единството на Сърбия било възстановено. Деспотът се намесил в борбата между Баязидовите синове, като подпомогнал Мохамед I, за което получил като награда градовете Коприан и Знеполе. Стефан поддържал добри отношения и с унгарския крал Сигизмунд¹³⁴, който му отстъпил Сребреница и му дал имения в Унгария. Деспотът получил в наследство и Зета¹³⁵.

Като извънредно начетен мъж, деспот Стефан има голяма заслуга за развитието на книжовността и изкуствата.

Самият деспот Стефан Лазаревич [*Stefan Lazar Hrebeljanović / Стефан Лазар Хребельяновић*] (1329–1389)] като книжовник внася в сръбската средновековна книжнина нови теми и идеи, разработени с нов, непознат дотогава стил, изобразяващи реални човешки чувства. Произведенията му са с живо лирическо съдържание, с монологичен изказ (в 1 л., ед. ч.) и с обръщения, а нарацията надскача рамките на конкретния повод за написването им (Трифенова: <http://www.rastko.org.yu/rastko/delo/11941>).

Покровителствал и давал убежище на книжовници, бягащи от поробените съседни земи, поръчвал преводи, преписи или редактиране на стари източници; по негово настояване били преведени или написани десетки книги през периода 1402–1427 г. Освен това той е автор. Като посочва Трифенова¹³⁶, той е автор и на оригинални произведения:

Своите оригинални произведения деспот Лазаревич пише в периода между 1402 и 1412 г., когато гради и монументалната си задужбина – манастира Ресава. Те са били запазени в сборник, писан за него и частично запазил негов автограф. Сборникът е съдържал богословски, философски и поучителни текстове, поеми и разкази с реминисценции от античния свят; апокрифи с елински и персийски пророчества за Христос; въпроси и отговори за християнската вяра и др. – богат и разнообразен сборник със смесено съдържание, който свидетелства за разностранните интереси на своя поръчител.

¹³⁴Сигизмунд I Люксембургски [лат. *Sigismundus*; унг. *Zsigmond*; чеш. *Zikmund* (1368–1437)] е император на Свещената Римска империя (1433–1437), крал на Унгария (1387–1437) и на Моравия (1419–1421).

¹³⁵<http://ald-bg.narod.ru/Vladeteli/SrVlad/StLazarevic/StLazarevic.htm>.

¹³⁶<http://ald-bg.narod.ru/Vladeteli/SrVlad/StLazarevic/StLazarevic.htm>.

[...]. **Надписът на косовския стълб** е написан в диалогична форма, в директен контакт с преминаващия пътник. Като непосредствен разговор с адресата си, той изброява добродетелите на владетеля и възхвалява неговия подвиг (мотивът за физическото поражение и духовната победа е основен в произведенията за косовската битка). Този писмен паметник отвежда към античната традиция да се издигат паметници на местата, където се е водила битка, и да се изписват имената на загиналите герои. Освен това в него се забелязват и елементи от съвременни на автора тенденции, характерни за феодалния песенен епос (т.нар. «войнска трубадурска лирика», която е била развит жанр в дворовете на католическите владетели). И не на последно място това оригинално произведение на сръбския владетел се вписва в рамките на религиозното християнско разбиране за мъченичеството и неговото възмездие на небесното царство. И така, по концепция този текст започва като античен надпис и продължава като църковно песнопение с елементи на войнски героичен епос.

Слово за любовта е поетично послание, принадлежащо към епистоларния жанр, но е разчленено на отделни ритмични цялости. Композирано е в десет строфи с акростих със заглавието на поемата, като първите две думи в първата строфа разкриват името на автора (Трифонович 1979: 173–174 и Маринкович 1998: 274–277) (Трифорова, пак там).

Книжовниците от Ресавската школа. Представителите на *Ресавската школа*, основана на сръбска територия от Константин Костенечки, развиват трескава просветителска дейност, разработват трактати по реторика и стилистика на старобългарския език, както и обща филологическа концепция за текста като цялостна езикова единица. Теоретичните им възгледи за правописа изхождат от семиотичните представи за тесните връзки между буквата като знак и съдържанието на знака. Ето какво пише за Костенечки Лихачов (1973: 85–86):

За него, както и за много други средновековни богослови, познанието било пряко свързано с представянето на света чрез средствата на езика. Словото и същността на нещата за него били неразривно свързани. [...]. Според Константин Костенечки, между езика и писмеността, от една страна, и явленията в заобикалящия ни свят, от друга, съществувала органична връзка.

Ресавци се борят за чистотата на езика и осъждат като еретични всякакви отстъпления от принципите на правописните норми, създадени от Патриарх Евтимий. Александър Теодоров-Балан¹³⁷ оценява по следния начин усилията им:

¹³⁷http://liternet.bg/publish16/a_t_balan/bylgarska/02_01_2.htm.

Към българската и към сръбската литература спада Константин философ Костенечки, българин, родом от "Костенец" (= Кюстендил) и ученик на някого си Андроник из Евтимиевата школа, а деятел в Сърбия и при двора на деспота Стефан Високи Лазарович (1389-1427). По покана на този учен владетел Константин съставил в духа на правилата, предложени от Евтимий за писачите на божествени книги, особен трактат за правописа, дето оценява голямата заслуга на праучителя си и на царя за "просвещението на писмената", от което се ползват и околните царства. Константин ще е настоявал пред Стефан да поддържа, както Иван Шишман у нас, поправката на книгите в Сърбия, и това ще е родило известната там "ресавска школа". Един от преписите на трактата му носи такъв надслов за целия труд: **„Сказаније изъ-Вленинѣ“** – за писмената, как да се употребят, та от тяхното разместване да не се разтляват божествените писания и как пропадат от това и новите сега списвани книги, а благочестивите самодържци като ги намират развалени, винаги се грижат за тяхната поправка, – и за писането на книгите и за бележите, понеже книгите се разтляват не само в буквите, но и в силата на гласа, в обучението на децата и в много различия, които сме длъжни да означаваме; съгласно с тия думи трактатът наистина излага в 40 параграфа безбройни извратени възгледи и произволни правила за писане на буквите, на брой 43, – не просто по изговора на думите, но в зависимост от тяхната форма и значение и с чудати точки, куки и черти над тях; за да се разбере що значи писаната дума **ОКО**, Константин препоръчва да се пише първото **о** с една точка в средата, а в множественото число на думата **о**-то да е удвоено, и в двата му кръга да се гужда по една точка! Такива са крайните средства на автора да се опази "светостта" на книгите; той сериозно ги поднася да ги оценят "моужіе странъ тръновскихъ или светые гори".

Написаното от Теодоров-Балан едва ли крие насмешка. По-скоро то би могло да се тълкува като израз на преклонение пред подвига на старобългарските книжовници.

Библиография¹³⁸

Антонова, Павлов, Грозев, Спространов, Розов, Габеров 1999–2000: Илонка Антонова, Пламен Павлов, Александър Грозев, Тома Спространов, Емил Розов, Иван Габеров. *Български енциклопедичен речник. Второ преработено и допълнено издание*. Велико Търново: "Абагар - ООД".

Бешевлиев 1981: Веселин Бешевлиев. „За разнородната същност на първобългарите“. Плиска-Преслав. т. 2. София: 20-25.

Бирнбаум 1972: Henrik Birnbaum. "Byzantine. Tradition transformed: The Old Serbian Vita". —H. Birnbaum & S. Vryonis (Eds.). *Aspects of Balcans: Continuity and Change*. La Haye-Paris: Mouton.

Вайан 1948: André Vaillant. "La préface de l'Évangélique vieux-slave". —*Revue des Études Slaves*. Т. XXIV, f. 1–4: 5–20.

Ваклинов 1977: Станчо Ваклинов. *Формиране на старобългарската култура VI–XI век*. София: "Наука и изкуство".

¹³⁸Електронните източници са цитирани под линия на съответното място във всяка глава и в пояснителните бележки.

- Добрев 1981:** Иван Добрев. "Съдържа ли Македонският кирилски лист откъс от произведение на Константин Философ-Кирил за преводаческото изкуство". — *Старобългарска литература*, 9: 20–32.
- Елдъров 2003:** Георги Ердъров. "Вулфила (311–383) – пограничният просветител". — *Росен Милев (съст.). Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи*. София: "Balkan Media": 42–46.
- Еремеев 1990:** Дмитрий Евгеньевич Еремеев. „«Тюрк» – этноним иранского происхождения?". — *Советская этнография*, 3.
- Иванова 2000:** Найда Иванова. *История на сръбския и хърватския книжовен език*. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски":
- Йончев 2002:** Васил Йончев. *Азбуката от Плиска, кирилицата и глаголицата*. София: ARS Millenium MMM.
- Кавелин 1858:** Лев Александрович Кавелин. *Историческое описание сербской царской лавры Хилендара*. Москва.
- Калић 1981:** Јованка Калић. "Српски велики жупани у борби с Византијом". — *Историја српског народа*. Београд, књ. 1, 251–262.
- Кашанин 1975:** Milan Kašanin. *Српска књижевност у средњем веку*. Београд: Zavod za udzbenike i nastavna sredstva.
- Крайчович 1974:** Rudolf Krajčovič. "Problém praslovenskej genézy slovenčiny". — *Slavia*, 43: 368–377.
- Крайчович 1975:** Rudolf Krajčovič. *A Historical Phonology of the Slovak Language*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Кузидова 2004:** Ирина Кузидова. "Неизвестна сбирка от сентенции в български ръкопис от XV в. (Ръкопис № 1/108 ОГНБ)". — *Palaeobulgarica*, 28, № 2: 65–79.
- Лашкова 2000:** Лили Лашкова. *Увод в сравнителната граматика на славянските езици*. София: ИК "ЕМАС".
- Лихачев 1973:** Дмитрий Сергеевич Лихачев. *Развитие русской литературы X–XVII веков*. Ленинград: "Наука".
- Маринковић 1998:** Радмила Маринковић. *Светородна господа српска. Истраживање српске књижевности средњег века*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Мерперт 1951:** Николай Яковлевич Мерперт. "О генезисе Салтовской культуры" — *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, Вып. 36. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР.
- Мечковская 1998:** Нина Борисовна Мечковская. *Язык и религия. Лекции по филологии и истории религий*. Москва: Агентство «ФАИР».
- Милев 2003:** Росен Милев. "Вулфила, Аларих I, Теодерих Велики – строители на Европа". — *Росен Милев (съст.). Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи*. София: "Balkan Media": 9–14.
- Милев 2004:** Росен Милев. *Вулфила, готите, Европа*. София: "Balkan Media".
- Милев 2007:** Росен Милев. «Световната революция в писмеността» през IV в. сл. Хр. София: "Balkan Media".
- Минчева 1981:** Ангелина Минчева. "За текста на Македонския кирилски лист и неговия автор". — *Старобългарска литература*, 9: 3–19.
- Мирчев 1985:** Кирил Мирчев. *Старобългарски език*. София: "Наука и изкуство".
- Мункхамар 1998:** Lars Munkhammar. *Silverbibeln. Theoderiks bok*. Stockholm: Carlsson.
- Сидоров 1997:** Милош Сидоров. *Българистството. Религията на седемте*. София: Изд. „Български писател“.
- Стайчева 2003:** Емилия Стайчева. "За Вулфила и неговия превод на Библията". — *Росен Милев (съст.). Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи*. София: "Balkan Media": 47–48.
- Станчев, Иванов 1958:** Станчо Станчев, Стефан Иванов. *Некрополът до Нови Пазар*. София: Изд. на БАН.
- Сусов 2006:** Иван Павлович Сусов. *История языкознания*. Москва: АСТ: "Восток–Запад".
- Танев 2003:** Тачо Танев. *Беседи за българските азбуки*. София: "ЕкоПринт".

Томсън 1978: Robert W. Thomson. *History of the Armenians*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Трифуновић 1979: Ђорђе Трифуновић. *Деспот Стефан Лазаревић. Књижевни радови*. Београд: СКЗ.

Турчанинов 1971: Георгий Фёдорович Турчанинов. *Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы*. Ленинград: "Наука".

Хюсън 1975: Robert H. Hewsen. "The Primary History of Armenia: An Examination of the Validity of an Immemorially Transmitted Historical Tradition". —*History in Africa*, Vol. 2., 1975: 91–100.

Якобсон 2000: Роман Якобсон. "Проглас към Евангелието на Св. Константин". —*Р. Якобсон. Езикът на поезията*. София: ИК "Захарий Стоянов".